

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *The church seen from the south west.*

DALUM KIRKE

ODENSE HERRED

Historisk indledning. Dalum Kirke ligger i ådalen nær Odense Ås vestre bred. Kirken er anlagt i 1200-tallet og var formentlig fra starten tænkt som nordre fløj af et firlænget benediktinernonnekloster, opført som afløsning for det ældre Ælanlæg på Nonnebakken (s. 1749). Overflytningen til Dalum var med sikkerhed gennemført 1249, men fandt formentlig sted allerede o. 1200.¹

Ifølge en privilegieskrivelse dateret 22. jan. 1193 fik klostret sine ordensregler og hellige kar fra benediktinermunkene i Skt. Knuds Kloster, hvorfra også Dalum Klosters prior kom. Som andre benediktinske nonne-

klostre var Dalum viet til Vor Frue, hvilket er dokumenteret 1464 (»monasterium S. Marie in Dalum«).² På samme måde som i andre klostre må kirken i al fald i senmiddelalderen have tjent som både kloster- og sognekirke (jf. s. 2820).

Klostrets middelalderlige historie er sparsomt belyst. Det vides, at Henne Speck og hans medskyldige 1378 blev lyst i band for bevæbnede at være trængt ind i klostret og have mishandlet nonnerne. Allerede året efter blev klostrets da ti nonner snydt til at købe aflad af en bedrager, som udgav sig for at være udsending for Antoniterordenen.³ 1487 blev det med pavebrev

tilladt nonnerne Anna Hinzsdatter og Karina at flytte til et andet benediktinerkloster på grund af den uordentlighed, der prægede klosteret og bragte det i vanry.⁴ Endelig skal det nævnes, at skrædder Henrik Skræp i 1534 under Grevens Fejde øvede vold mod nonnerne, for hvilket han siden blev henrettet. Disse begivenheder har ført til den udbredte, men næppe sandfærdige, opfattelse, at livet i klosteret var særdeles løssluppet.

Det middelalderlige nonnekloster bestod af en fir-længet hovedbygning, af hvilken kun kirken, som udgjorde nordfløjen, er bevaret (jf. ndf.). Fløjene ser ud til at være opgivet, umiddelbart efter den sidste nonne døde i 1580. Året forinden blev det således oplyst, at både klosteret og ladegården var meget brøstfældige og skulle repareres, hvis de fortsat skulle stå.⁵ 1602 stod der kun 'nogle øde mure' tilbage af nonneklosteret, som biskop Jacob Madsen ikke fandt nogen anledning til at nævne i sin beskrivelse af kirkebygningen 1590.⁶

Økonomianlægget var anlagt vest for klosteret og den nuværende Dalumvej. Dets middelalderlige udseende kendes ikke, men her var formentlig også priorens og præstens boliger. En bevaret kælder med grathvælvmenes at stamme fra en af disse residenser.⁷ Økonomianlægget kom efter reformationen 1536 til at danne grundlaget for den stedlige lensmands residens. Med lenets overgang til privateje 1682 skiftede herregården navn til Christiansdal, og med indretningen af et katolsk kloster 1907 omdøbtes den til Dalum Kloster (jf. s. 2897).

Jordegods. Klosteret var allerede kort efter dets grundlæggelse ganske rigt med besiddelser i både Vends, Båg, Vinding og Sunds herreder (1249).⁸ Godset blev løbende forøget ved private gaver. Således testamenterede velbyrdig frue Kristine, enke efter Niels Kammermester, 1270 noget gods til klosteret,⁹ og ved dels dom, dels pavelig befaling fik klosteret ved århundredets slutning Lage Hoses gods i Brudager, Mesinge, Hellerup og Brylle,¹⁰ samt af provsten i Eutin noget gods, som var 'bortkommet' eller pantsat.¹¹ 1313 testamenterede 'hæderlig og høvisk frue' Margrete, enke efter hr. Torben Stert, ved et konvent i Nakskov alt sit gods til Dalum Kloster.¹² Der blev dog ikke altid holdt orden med godset, og i 1326 måtte Jens Lykke, provst i Odense, på pavelig befaling stævne Peder Falster, Jens Brok, Peder Jonsen og Anders, degn i Bellinge, for at modtage regnskab for det gods, de havde fra Dalum Kloster.¹³ 1393 fæstede Johannes Mathiesen en gård i Rise Sogn på Ærø for en årlig afgift af 2 ørtug korn.¹⁴

En bevaret *jordebog* fra 1533 viser, at klosteret frem mod reformationen ejede gods overalt på Fyn samt på Lolland, Langeland og Ærø, som tilsammen indbragte 160½ mark, 6 skilling og 5 penning i årlige afgifter.¹⁵

Ejerforhold. I perioden 1464–1502 var klostrets prior af Ulfeldtslægten, og embedet synes for en tid omtrent at have gået i arv i familien. 1502 fratog kong Hans

imidlertid Anders Ebbesen Ulfeldt forstanderstillingen og indsatte i hans sted biskop Jens Andersen Beldenak.

Allerede før reformationen fungerede klosteret i praksis som et kongeligt len. Johan Valkendorf fik lensbrev 1518, men måtte kortvarigt afstå lenet, da Christian II i marts 1523 gav det i pant til Albert van Göcken, som forpligtede sig til at istandsætte bygningerne.¹⁶ Allerede måneden efter måtte kongen imidlertid flygte ud af landet, og kort efter blev Dalum givet tilbage til Valkendorf. 1530 fik Johan Friis livsbrev på Dalum Kloster.¹⁷

Med reformationen overgik klosteret til kronen og blev nu også formelt et kongeligt len. Hvad angår nonnerne, fik de tilladelse til at forblive på klosteret. Og da Niels Friis i 1571 på sin families vegne lod lenet gå tilbage til kronen,¹⁸ boede der endnu fire nonner på klosteret.¹⁹ Den sidste nonne, Anne Friis, døde 1580 (jf. gravsten nr. 3).²⁰

Dalum forblev kongeligt indtil 1662, da møntskriver Jens Lassen fik skøde på godset.²¹ Han blev imidlertid 1680 dømt for bedrageri mod kronen, og året efter blev der gjort udlæg i hans fynske besiddelser, herunder Dalum.²² 1682 fik kammerherre Didrik Schult skøde på Dalum Kloster, og i den forbindelse skiftede hovedgården som nævnt navn til Christiansdal.²³ 1718 overdrog enken, Armgard Sophia von Gabel, til kronen herregården med dens tilliggende, der efterfølgende blev lagt til det fynske rytterdistrikt.²⁴ Herefter gennemførtes en hovedreparation af kirken.²⁵

Ved salgene af krongodset erhvervede Christian Benzon (jf. †gravkapel nr. 2) 1764 Christiansdal og dermed også kirken.²⁶ De forblev i familiens eje indtil 1882, da godset solgtes til baron Fr. H. Chr. De Fallesen Zytphen-Adeler. 1891 købte sognefoged Anders Madsen, Hjallesø, kirken, som herefter blev udskilt fra Christiansdal (jf. også s. 2897). I årene herefter skiftede den ejer to gange, inden den 1912 blev solgt til Dalum Kommune.²⁷ Først ved kommunesammenlægningen 1970 overgik den til selveje.

Anneksforhold. †Hjallesø Kirke, hvis sognefolk 1187 selv havde opført deres kirke, blev da inkorporeret i klosteret på Nonnebakken og lå til Dalum Kloster indtil nedrivningen 1576.²⁸ Sanderum Kirke lå som anneks til Dalum indtil 1869.²⁹ Foruden de nævnte kirker fik klosteret 1340 patronatsretten til Nybølle Kirke overdraget af de holstenske grever Henrik og Klaus.³⁰ Der er usikkerhed om, hvilken kirke dette er, men mest sandsynligt er den identisk med Vejlbø Kirke (Vends Hrd.), som sammen med Bellinge Kirke er nævnt i klostrets jordebog fra 1533.³¹

Sagn. I præsteindberetningen 1755 berettes det, at der syd for kirkegården var rejst nogle gamle sten i en kreds, og at der i dennes midte var fire kranier 'hængt mellem lær- og armknogler', som mentes at stamme fra skrædder Henrik Skræp og de andre, som øvede vold mod nonnerne i 1534 (jf. ovf.).³²

Omgivelser. Kirken ligger ved den østlige ende af Dalumvej, umiddelbart overfor den tidligere hovedgård Christiansdal, nu kaldet Dalum Kloster. Øst for kirken løber Odense Å, og mod syd har kirken den tidligere Dalum Papirfabrik som nabo. I middelalderen lå klosterkomplekset ca. 4 km syd for datidens Odense, men området er i løbet af 1900-tallets første halvdel vokset sammen med byen og indgår nu i dens sydlige forstæder.

Kirkegården er udvidet flere gange og består nu dels af de ældre arealer omkring kirken, dels af en omtrent trekantet grund nord for kirken. Ved indgangen til 1800-tallet bestod den alene af det smalle stykke mellem kirken og præstegårdsalléen mod nord. Herefter udvidedes den ad to omgange mod syd, så kirken ved århundredets udgang omsluttedes af kirkegården.³³ 1911 tilføjedes et smalt stykke af papirfabrikkens have mod syd, ligesom det formentlig også var på dette tidspunkt, at lidt jord øst for koret blev lagt til arealerne.³⁴ Det fik væsentligt større betydning for kirkegårdens fremtidige udvikling, at den 1931 udvidedes nord for præstegårdsalléen,³⁵ hvor to yderligere udvidelser i tiden o. 1950 og frem mod 1975 har givet kirkegården dens nuværende form.³⁶ 1813 påbegyndtes en planering og beplantning af kirkegården.³⁷

Hegn og indgange. De sydlige og ældste dele af kirkegården hegnes mod Dalum af bøgehæk, mens udvidelserne mod nord hegnes af taks, som ligeledes er benyttet nord for kirken ved sognegården. Langs Dalumvej leder en brolagt trappe anlagt vest for tårnet o. 1940 fra den højere liggende

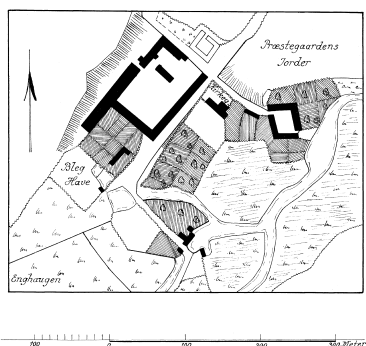

Fig. 2. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Biørensens 1792. – Cadastral map.

Fig. 3. Indgang til kirkegården fra Dalumvej. Foto David Burmeister Kaaring 2013. – Entrance to the churchyard from Dalumvej.

gade ned til kirkens vestindgang (ændret 1997).³⁸ Syd herfor er en kørevej til parkeringspladsen syd for tårnet. Fra Dalumvej er der endvidere adgang til de nordlige dele af kirkegården via dels en tredelt gitterfløj af jern sat mellem svære, kvadratiske granitpiller (fig. 3), dels ad køreveje i nordvest og nord ad Fruens Bøge Allé. Langs alléen nord for kirken giver to fodgængerlårer med støbejernsgitre hængt mellem kvadratiske granitpiller adgang til de ældste dele af kirkegården omkring kirken, mens en sti mod vest og en smal trappe mod øst leder til de nordlige dele af kirkegården. Nord for kirken er endvidere o. 1979 anlagt en lille trappe, som forbinder kirken med sognegården.

†*Hegn og indgange.* 1662 var kirkegårds-muren »mesten Delen ganske af og borte« og måtte repareres for 80 rdlr.³⁹ Ved en hovedstandsættelse 1724 repareredes en ældre kirkemur, og 1735 fornyedes de øvre skifter på hele muren bortset fra mod syd. 1746 måtte muren atter repareres, da en ask var 'nedblæst' og havde ødelagt den.²⁵

Bygninger på kirkegården. 1932 besluttedes det at opføre et nyt ligkapel, af røde mursten med valmtag af røde tegl i kirkegårdens sydvestligste hjørne.⁴⁰ I kirkegårdens sydøstlige hjørne er bygget et mindre materialeskur af pudsede tegl med sadeltag af tegl. En rosakalket *toilethygning* med rødt tegltag fra tiden o. 1900 er 1984 omdannet til materialeskur.⁴⁰

Kirkegårdskontoret befinder sig i det nordvestligste hjørne af kirkegården og er opført i 1940'erne i røde tegl med rødt tegltag. *Sognegården*, kaldet anneksbygningen, befinder sig øst for kirken og er opført i røde tegl med rødt tegltag 1979 efter tegninger af Ebbe Lehn Petersen (udvidet o. 2002).⁴¹

†*Klosterfløje.* Det er uklart, hvornår klosteranlægget syd for kirken er nedrevet. Der optræder ikke klosterbygninger på de kendte historiske kort eller prospekter, og meget tyder på, at de har mistet deres betydning med de sidste nonner. Det forhold, at lensmandens residens blev henlagt til klostrets avlsgård nord for kirken, kunne bekræfte denne antagelse. Man må formode, at materialerne fra klosteranlægget er blevet benyttet ved ombygninger af lensherrens residens og gård. Det kunne forklare, hvorfor anlægget mod syd for-

svandt så forholdsvis hurtigt efter at have mistet sin primære funktion som bolig for nonnerne.

Vores viden om klosteranlægget er sparsom og baserer sig udelukkende på spor i kirkens murværk og arkæologiske undersøgelser foretaget 1995 af Odense Bys Museer.⁴²

Ved reformationen stod klostret formentlig som et firfløjet anlæg ved kirkens sydside. Medregnet kirken, har det ifølge udgraveren målt 52 m i nord-sydlig retning (fig. 4). Den øst-vestlige udstrækning lader sig ikke afgøre, idet der kun er påvist sikre spor af en vestfløj samt rester af korsgangen mod nord, syd og vest. Området i øst har ikke været udgravet, og der er således endnu ikke påvist en østfløj.

De ældste spor i de arkæologiske undersøgelser viste, at den første vestfløj formentlig har været af *bindingsværk* og haft en indvendig bredde på ca. 8,85 m. Dateringen for den mulige bindingsværksfløj er dog usikker. Fløjen er afløst af en grundmuret *munkestensbygning*, som er rejst over et kampestensfundament. Der blev påvist to skillevægge, halvanden sten tykke og dermed de to nordligste rum i fløjen, samt flere faser af gulvlag. Den søndre af de påtrufne skillevægge løb omtrent midt i fløjen. I det næstnordligste rum kunne der påvises spor efter opvarmning: en kamin eller en kakkelovn.

Fundamenterne til vestfløjen slutter sig ikke, som man kunne have forventet, direkte til den lille forbindelsesbygning ved tårnets sydside (s. 2830-31). Fløjens østmur ligger tilsyneladende omtrent 3 m vest for kirkens vestgavl og afsluttes mod nord i flugt med kirkens sydmur. Derved efterlades et åbent stykke mellem vestfløj og kirke, hvor der er påvist ubenyttede fundamenter. Hvordan fløjen har været afsluttet mod nord, kan ikke umiddelbart afgøres, men det kan have været en let bindingsværksbygning, der har forbundet vestfløjen og kirkens vestende.

Det må være fra denne bygning, at nonnerne havde adgang til fordelingsbygningen og herfra videre til pulpituret i skibet (jf. s. 2826). Det præcise forhold imellem de to bygninger og deres indbyrdes kronologi kan ikke afgøres. Den teglbyggede vestfløj dateres på baggrund af keramik, fundet i udgravningen, til 1400-tallet.

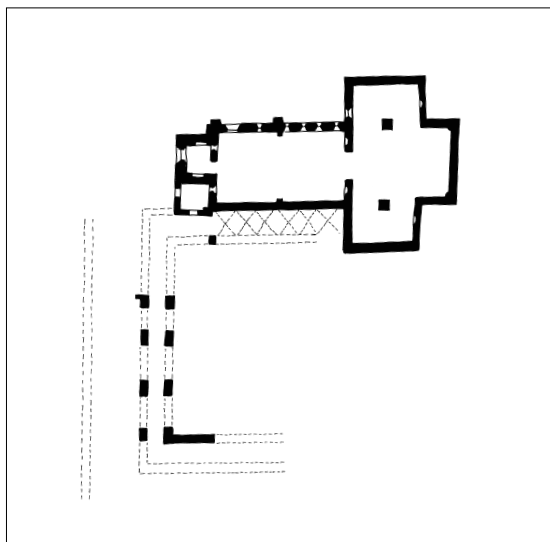

Fig. 4. Kirken og de arkæologisk påviste dele af klosteret. 1: 1000. Plan Eskil Ahrentoft 1995, suppleret og tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *The church and the parts of the monastery documented through archaeology.*

Fig. 5. Luftfoto af kirken samt Dalum Kloster med tilhørende katolsk kirke (jf. s. 2897) set fra vest. Sylvest Jensen Luftfoto 1938-39. – *Aerial photo of the church and Dalum Kloster seen from the west.*

Klosteranlægget har indvendigt været bundet sammen af en *korsgang*. Der er påvist rester af en let, tømret konstruktion ud for vestfløjen, der indikerer, at der tidligt har været en overdækket korsgang, nok i form af et stolpebåret halvtæg. Denne træbyggede korsgang er senere afløst af et grundmuret og overhvalvet anlæg.

Spor i kirkens sydfacade, fremkommet under restaureringen 1926-29 (s. 2835-37), viser forlæggene til i alt seks hvælv (fig. 20), der har hvilet på forlæg i muren. Sporene til et syvende hvælvfag i vest, ud for den lille forbindelsesbygning, hvis sydfacade er et stykke af korsgangens nordvæg (s. 2830-31), er formentlig forsvundet ved en senere skalmuring. Udgravningen 1995 kunne supplere disse spor og dokumentere den murede, overhvalvede korsgang mod nord, syd og vest. De plyndrede fundamenter til arkademuren ind mod fratergården blev udgravet og antyder, at korsgangen har været ca. 2 m bred.

Fund af formsten til hvælvribber af samme pærestavslignende type som i fordelingsbygningens nedre etage giver et indtryk af hvælvtypen, der formodentlig har været krydshvælv. Den overhvalvede korsgang kan dermed sandsynligvis dateres til 1500-tallets første del. Det kunne endvidere dokumenteres, at korsgangens gulv har været lagt med munkesten.

Øvrige *†bygninger*. Et *†tørvehus* blev nedrevet o. 1869, idet bygningen var overflødig, 'til vandsyn' og en unødigt udgift. Huset har dog muligvis befundet sig ved præstegården snarere end på kirkegården.⁴³ I 1900 fik sognepræst Hans Ferdinand Poulsen tilladelse til at afgive indtil 100 kvadratalen til opførelsen af et *†ligkapel*. Bygningen tænkte først opført ved hjørnet af alléen og Dalumvej, men dette blev afvist af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.⁴³ Det er uklart, hvor, hvis overhovedet, bygningen blev opført.

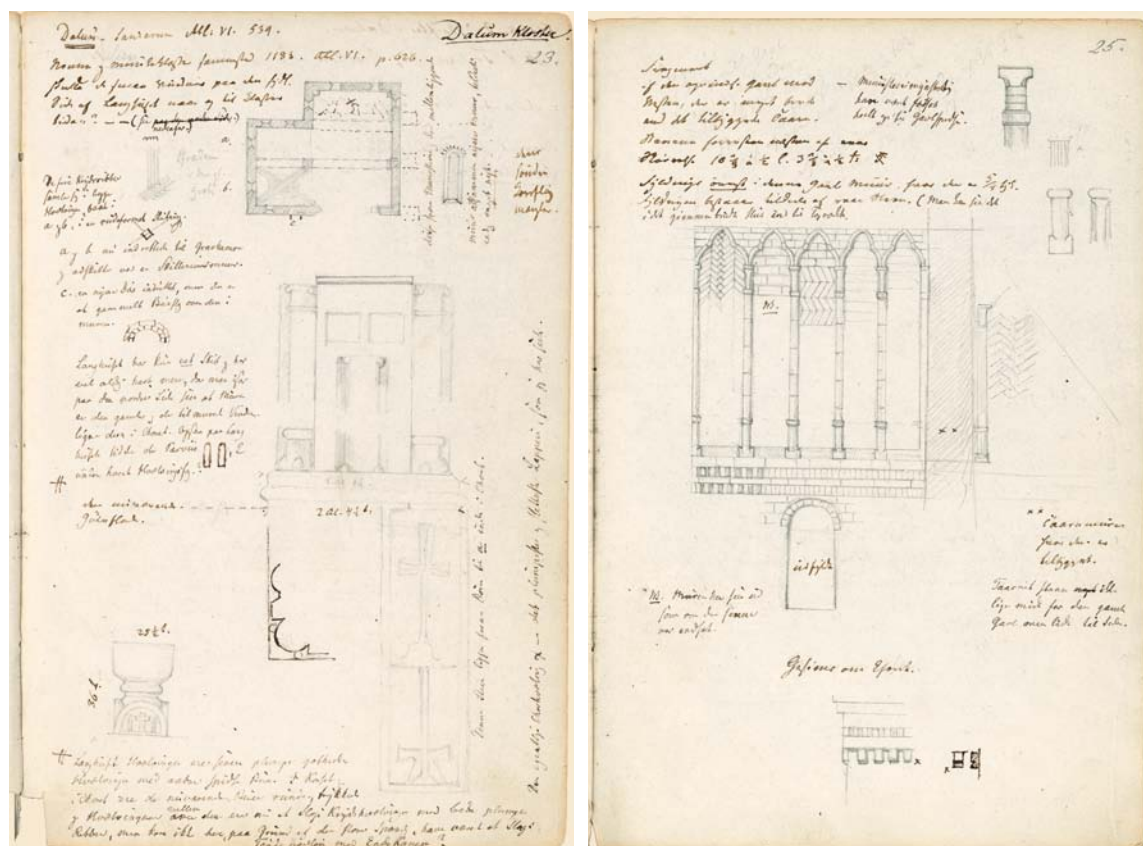

Fig. 6a-b. N. L. Høyens notater og skitser fra hans besøg i Dalum Kirke 1830 (s. 2798). Notesbog VIII. – N. L. Høyen's notes and sketches from his visit to Dalum Church, 1830.

BYGNINGENS FORSKNINGSHISTORIE

De første videnskabelige undersøgelser af kirken blev udført af Niels Laurits Høyen, der besøgte stedet 1830 og bemærkede de stilistiske sammenhænge mellem korsskæringens fripillar og pillerne i Odense Vor Frue Kirke (sml. fig. 13 og s. 1055 fig. 47). En egentlig bygningsarkæologisk redegørelse for kirken blev publiceret af J. B. Løffler 1904, efter at han havde besøgt kirken for Nationalmuseet 1898.⁴⁴ Her er det atter korsskæringens piller, der påkalder sig særlig opmærksomhed, og Løffler diskuterer i sin afhandling deres relation til navnlig den tidlige sjællandske teglstensarkitektur. Knud Lehn Petersen udførte 1915-16 en opmåling af kirken (fig. 8a-i) med henblik på en restaurering af bygningen. Denne opmåling dannede 1917 udgangspunkt for en udførlig gennemgang af kirken og dens paralleller af M. Mackeprang;⁴⁵ et arbejde

der i vid udstrækning supplerede og udvidede Løfflers konklusioner. 1926-29 blev kirken gennemgribende restaureret under Knud Lehn Petersens ledelse (s. 2835-37). Dette arbejde gav bygningen den fremtoning, den har i dag, og kastede nyt lys over bygningshistorien, om end der kun var tale om justeringer af ældre opfattelser. Resultatet af undersøgelserne blev 1933 indarbejdet i Vilh. Lorenzens gennemgang af kirken og klostret.⁴⁶ Knud Lehn Petersen kunne endelig selv 1968 sammenfatte sine iagttagelser og tog her i vid udstrækning udgangspunkt i Mackeprangs redegørelse fra 1917.⁴⁷ Paul Nawrocki indplacerede 2010 kirken i en generel diskussion af den tidlige teglstensarkitektur i Danmark, uden dog at føje væsentligt nyt til forståelsen af bygningen i Dalum.⁴⁸ Senest er forskellige aspekter af kirken og klostret behandlet 2013 af Hans Krongaard Kristensen i en oversigt over middelalderens danske klostre.⁴⁹

Fig. 7. Kirken set fra nord. Tegning af J. Kornrup 1866. – *The church seen from the north.*

BYGNING

Oversigt. Kirken er en senromansk teglstensbygning, der er udvidet flere gange i løbet af middelalderen. Kor, korsarme og skibets østlige del blev afsluttet o. 1250, hvorefter man fortsatte med opførelsen af skibets to fag, og endelig afsluttede man byggeriet med den vestre gavltrekan o. 1275. Kirken var formentlig hvælvet fra begyndelsen og skibets nordside indrettet med vinduer i to etager. Disse tog således hensyn til de fra første færd planlagte murede $\ddagger$ nonnepulpiturer, der dog sandsynligvis aldrig blev opført som projekteret. I senmiddelalderen blev der til skibet i vest føjet et tårn med en samtidig tilbygning ved dets sydside og skibets hvælv blev fornyet. Reformationen havde alvorlige konsekvenser for klosterkirken, der mistede sine indkomster og gradvist gik i forfald. Nordre korsarm blev skilt fra kirken som gravkapel 1646, mens koret blev forkortet og søndre $\ddagger$ korsarm nedbrudt 1647. Under restaureringen 1926–29 genopførte arkitekt Knud Lehn Petersen den nedrevne søndre korsarm, og arkaderne ind til korsarmene genåbnedes. Orienteringen afviger lidt mod nord.

Kirken har utvivlsomt fra første færd været planlagt som en tårnløs korskirke med et kort kor – sandsynligvis med apsis – og to lidt længere korsarme, hvortil der skulle føjes et formentlig tre fag langt skib. Planerne for byggearbejderne, der blev påbegyndt i øst, ændrede sig dog gradvist, efterhånden som arbejdet skred fremad. Den senromanske kirkes bygningshistorie kan således inddeles i tre faser.

1. FASE: KIRKENS ØSTPARTI

Bygningens østre afsnit (svarende til kirkens første fase) har bestået af kor, formentlig med apsis, korsarme og lidt af skibets østre ende: ca. 4 m af nordmuren og 1,5 m af sydmuren (fig. 95). *Grundplanen* er udlagt således, at korsskæringen udgør et kvadrat og korsarmene hver to mindre kvadrater. Koret har formentlig været ret kort,

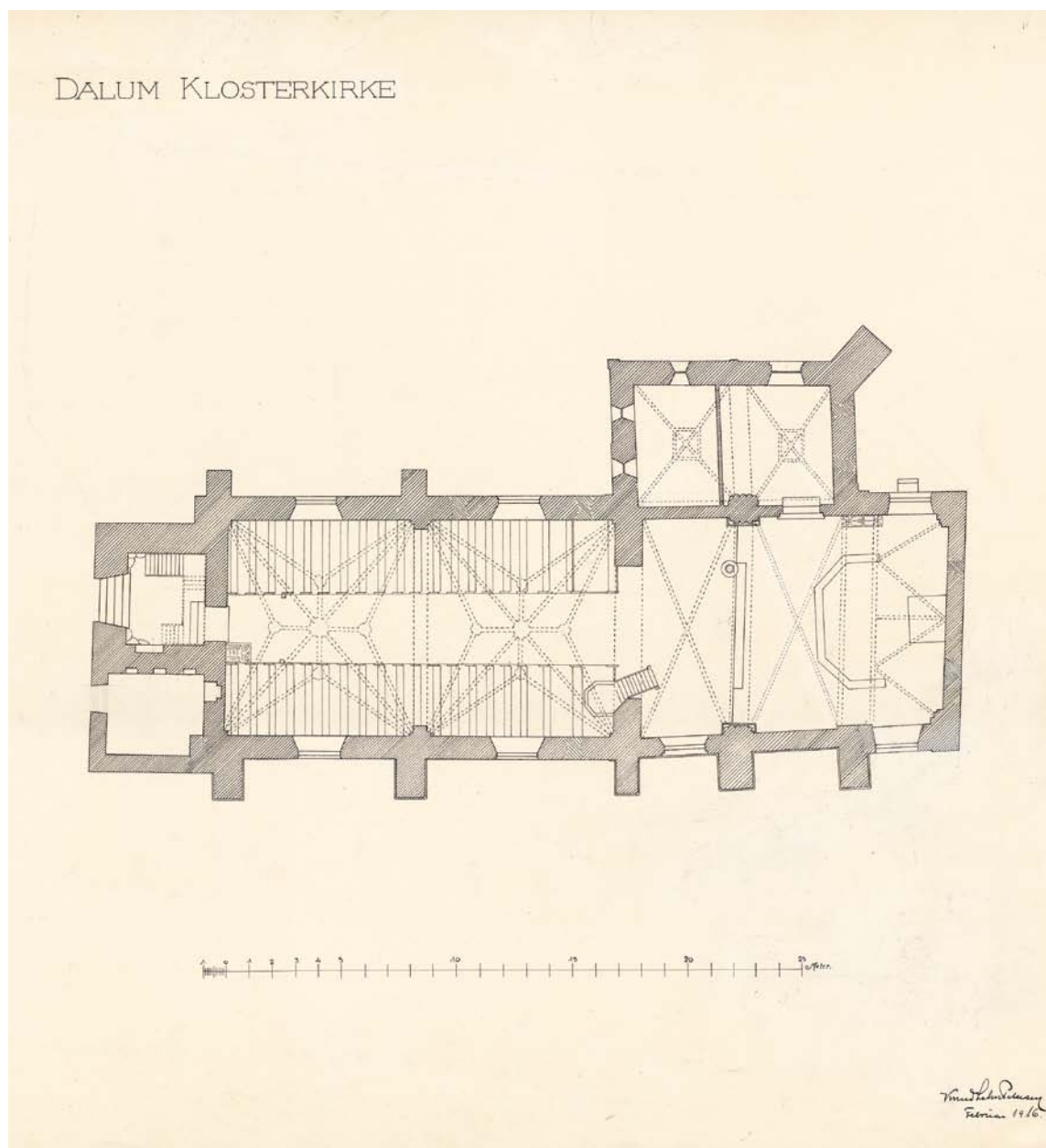

Fig. 8a. Grundplan (jf. ndf.). 1:300. — Ground plan (cf. below).

Fig. 8a-i. Tegninger udarbejdet til *Tegninger af Ældre Nordisk Architectur*. Målt og tegnet af Knud Lehn Petersen 1915-16. a. Grundplan, 1:300. b-c. Tværsnit set mod øst og længdesnit set mod nord, 1:300. d-e. Syd- og nordfacade, 1:300. f-g. Øst- og vestfacade, 1:300. h. Snit gennem tårnet set mod øst (s. 2826-29), 1:150. i. Detalje af skibets vestgavl, 1:20. — Drawings made for '*Tegninger af Ældre Nordisk Architectur*'. a. Ground plan. b-c. Sections towards the east and the north. d-e. South and north facade. f-g. East and west facade. h. Cross-section through the tower seen towards the east. i. Detail of the west gable of the nave.

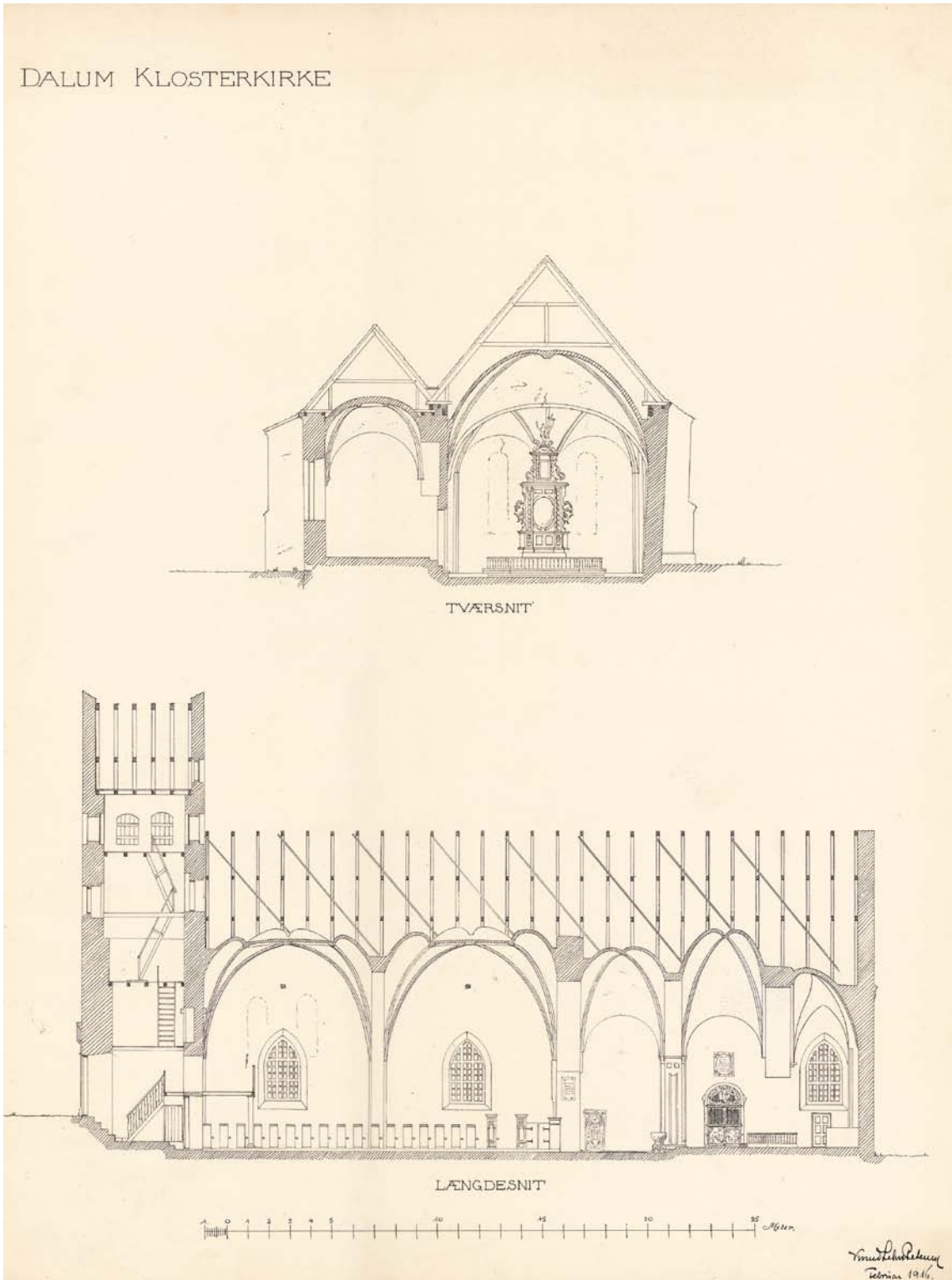

Fig. 8b-c. Tvær- og længdesnit (jf. s. 2800). 1:300. — Sections (cf. p. 2800).

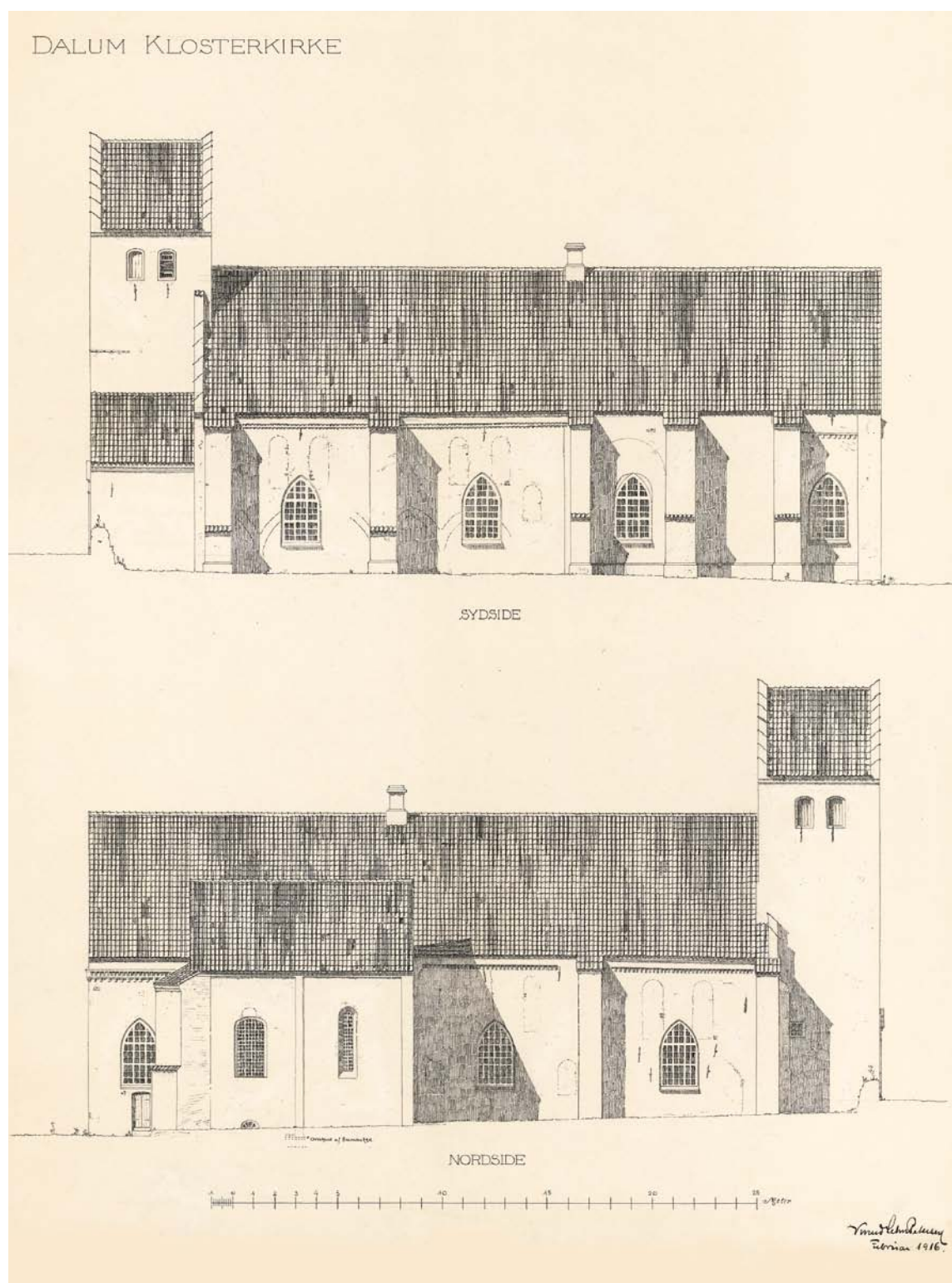

Fig. 8d-e. Syd- og nordfacade (jf. s. 2800). 1:300. — Facades (cf. p. 2800).

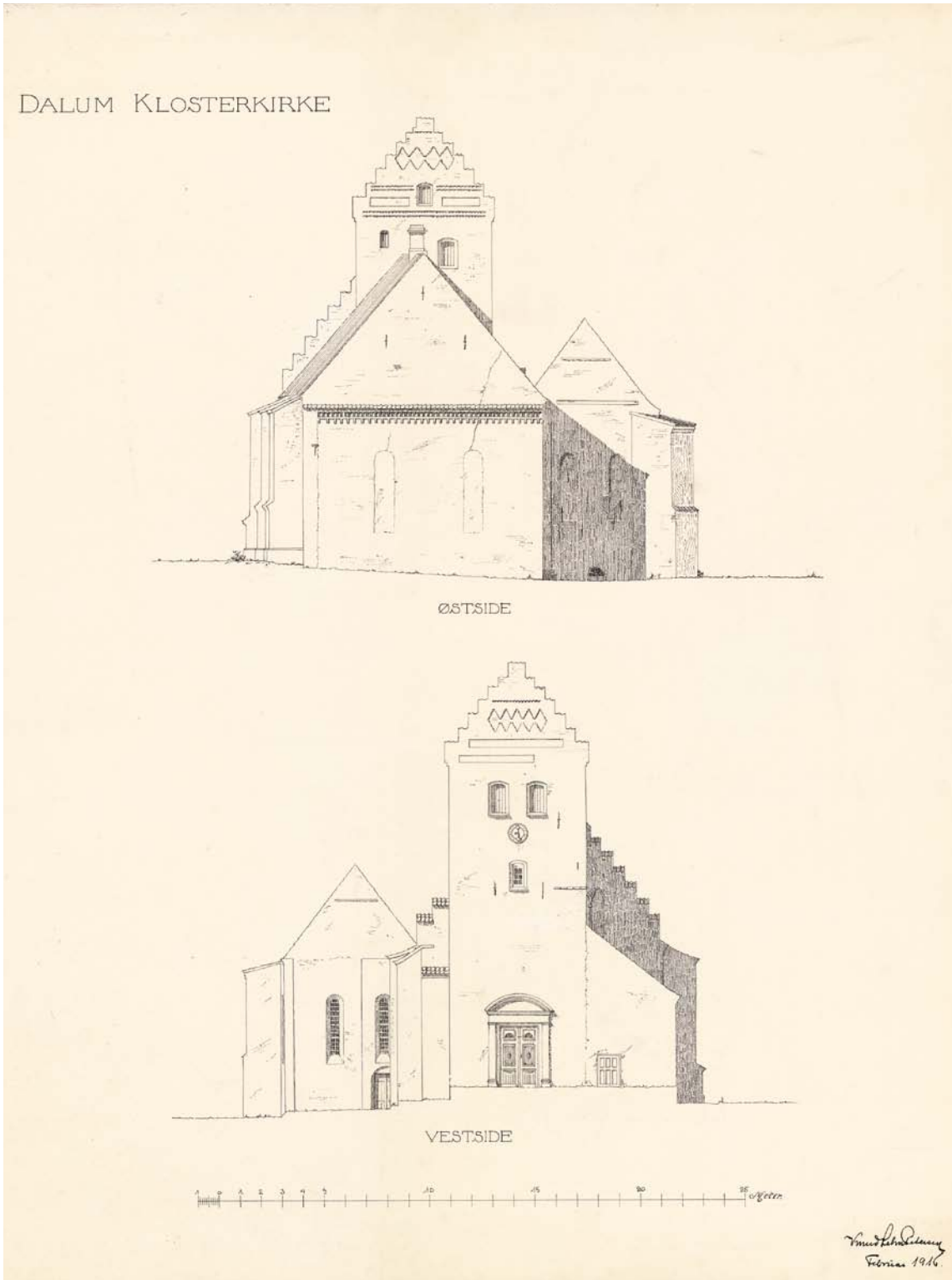
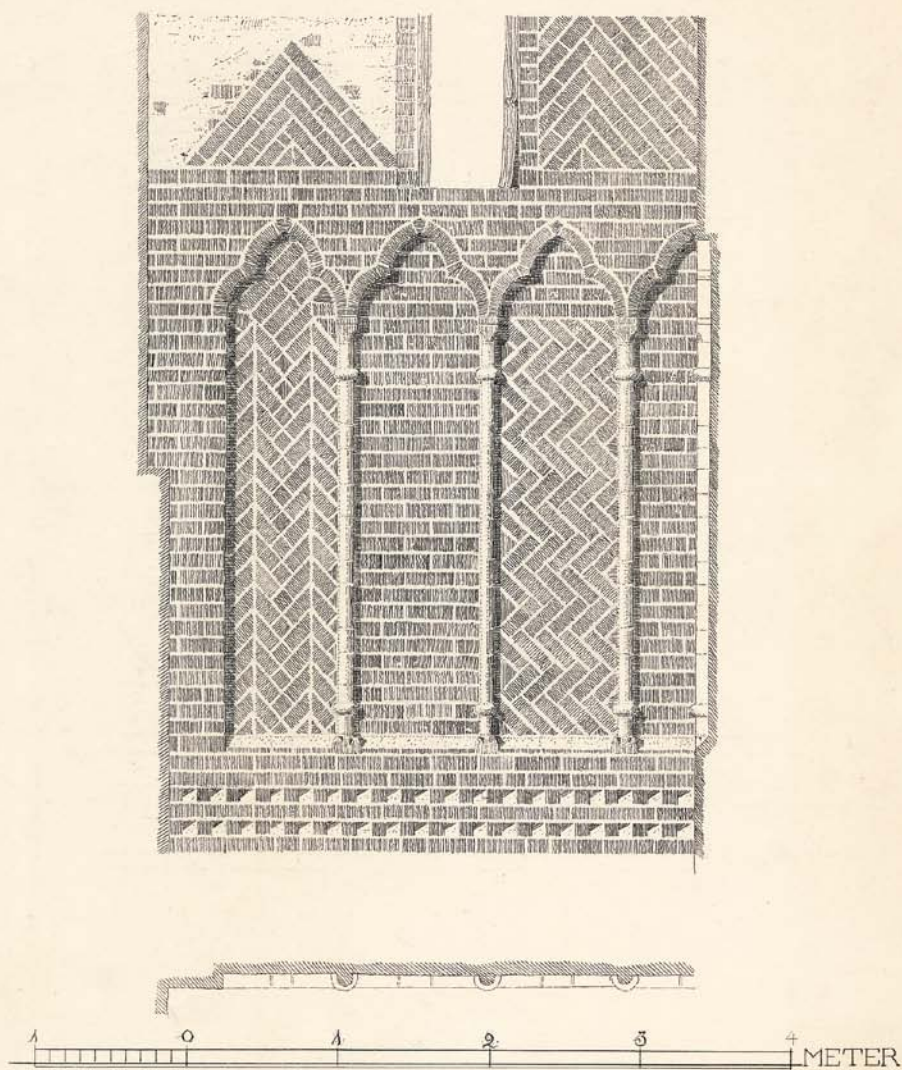

Fig. 8f-g. Øst- og vestfacade (jf. s. 2800). 1:300. – Facades (cf. p. 2800).

Fig. 8h. Tværsnit gennem tårnet (jf. s. 2800). 1:150. — Cross-section through tower (cf. p. 2800).

DALUM KLOSTERKIRKE
ENKELTHED FRA VESTGAVL

H. M. S. Petersen
August 1915.

Fig. 8i. Detalje af skibets vestgavl (jf. s. 2800). 1:20. — Detail of the west gable of the nave (cf. p. 2800).

Fig. 9. Kirken set fra syd. Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *The church seen from the south.*

om end dette ikke kan afgøres endeligt (se ndf.). En sådan planløsning savner paralleller i andet kirkebyggeri herhjemme.

Korets udstrækning kan ikke bestemmes med sikkerhed, da det er afkortet o. 1647 (se ndf.). Biskop Jacob Madsen skriver kort før 1596, at koret er dækket af to hvælv med en lille 'tilbygning' mod øst.⁶ Det må forstås således, at han har regnet korsskæringens østlige hvælv til koret og dertil lagt endnu et $\ddot{H}$ hvælvfag, hvortil en apsis formentlig har sluttet sig i øst. Under udgravningerne 1926–29 blev der påvist ca. 2 m af et fundament, der må have båret korets nordmur (fig. 11a).⁵⁰ Der blev dog hverken påtruffet spor efter korets østlige hjørner eller en apsis.

Materiale og teknik. Byggematerialet er røde munkesten lagt i munkeskifte, der er anvendt i alle bygningens dele. Indvendigt, på den nordre fripille, kan der iagttages en skrå *riffelhugning* på teglstenene, der er sat med skarprykkede fuger.

Murene rejser sig over en *sokkel*, der udgøres af et skifte *granitkvadre* med skråkant, hvorpå der hviler et skifte i tegl, der ligeledes har skråkant. Facaderne er smykket med *lisener*, der ses i hjørnerne og i sammenstødet mellem skib og korsarme. I nordre korsarm er tillige bevaret en lisen i midten svarende til opdelingen i to hvælvfag. Facaderne afsluttes af en gesims med korte, affasede hængestave. Ingen gavltrekanter er bevaret fra kirkens første fase.

Døre og vinduer. Et murfremspring sydligst i nordre korsarms vestmur (fig. 12) indeholder nederst en dør (*præstedør?*) og herover et vindue. I facaden har døren dobbelt halvstensfals med et rektantet og et profileret led. Indvendigt har smigene et forskelligt forløb.

Nonnernes vej ind i den endnu ikke færdiggjorte kirken kendes ikke, men den har sandsynligvis været i vestgavlen, der senere blev til triumfmuren mellem østafsnittet og skibet.

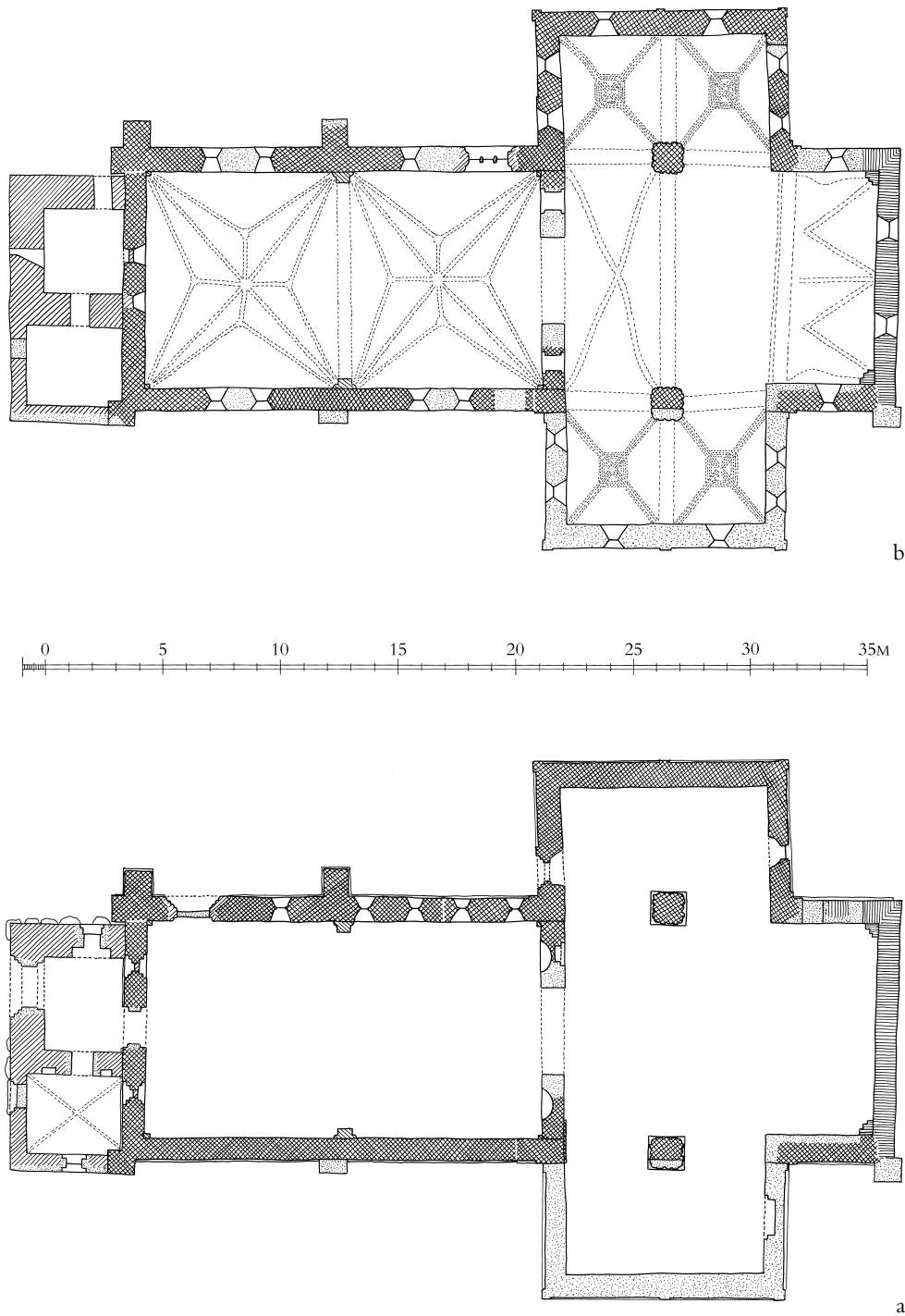

Fig. 10a-b. Planer. a. Nedre plan. b. Øvre plan. 1:300. Målt af Knud Lehn Petersen 1925-29, suppleret og tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Plans. a. Lower plan. b. Upper plan.*

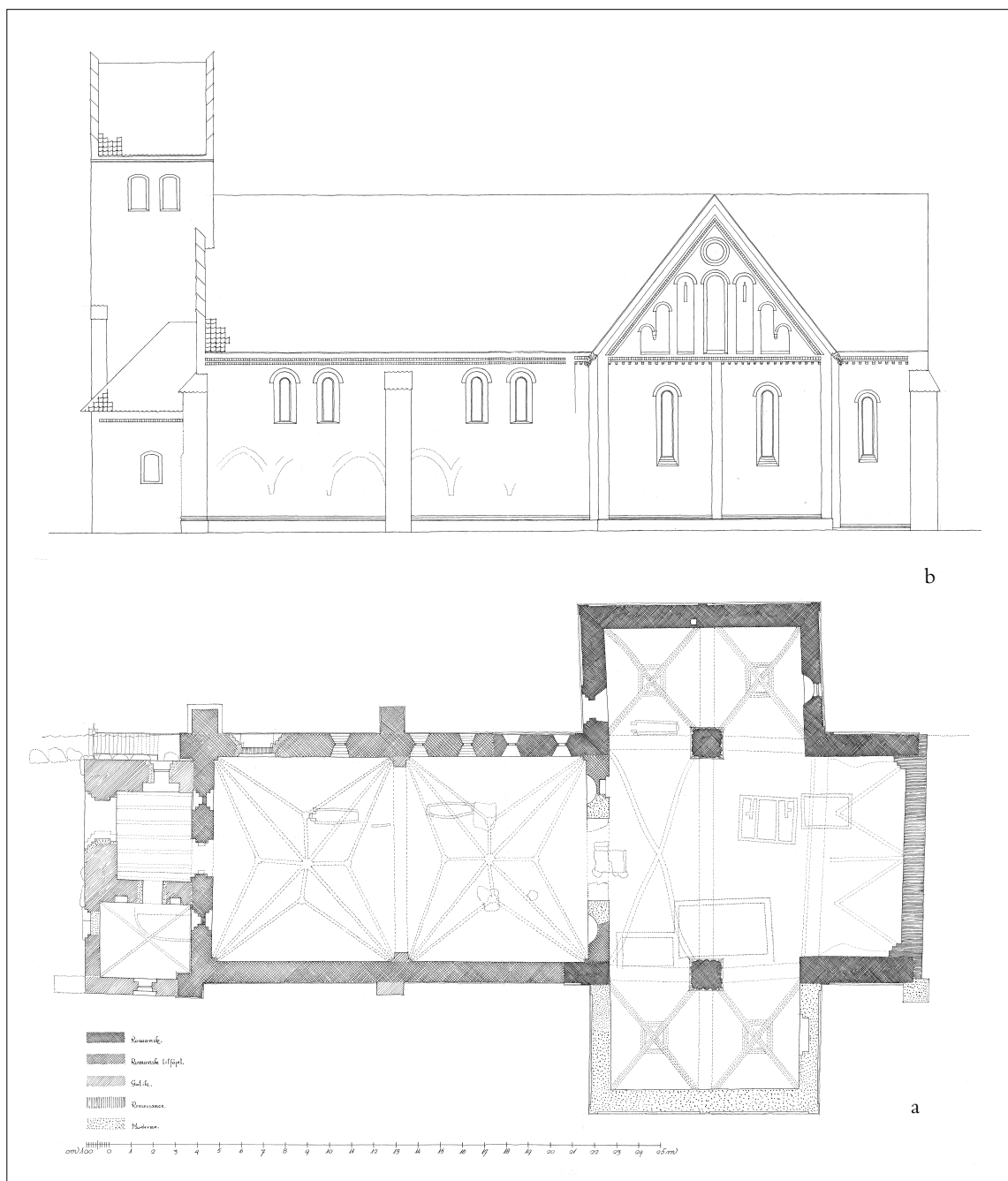

Fig. 11a-b. Grundplan og sydfacade (jf. ndf.). 1:300. — Ground plan and south facade (cf. below).

Fig. 11a-f. Kirken efter restaureringen 1926-29. 1:300. Målt af Knud Lehn Petersen 1925-29, tegnet af H. Krogsgaard o. 1930. a. Grundplan med arkæologisk påviste fundamenter (s. 2806) og murede grave (s. 2863). b. Sydfacade. c. Nordfacade. d. Længdesnit set mod nord. e. Tværsnit af korsarmene set mod øst. f. Tværsnit af skibet set mod øst. — Church after restoration in 1926-29. a. Ground plan with archaeologically demonstrated foundations and masonry tombs. b. South facade. c. North facade. d. Section looking north. e. Cross-section in transept looking east. f. Cross-section in nave looking east.

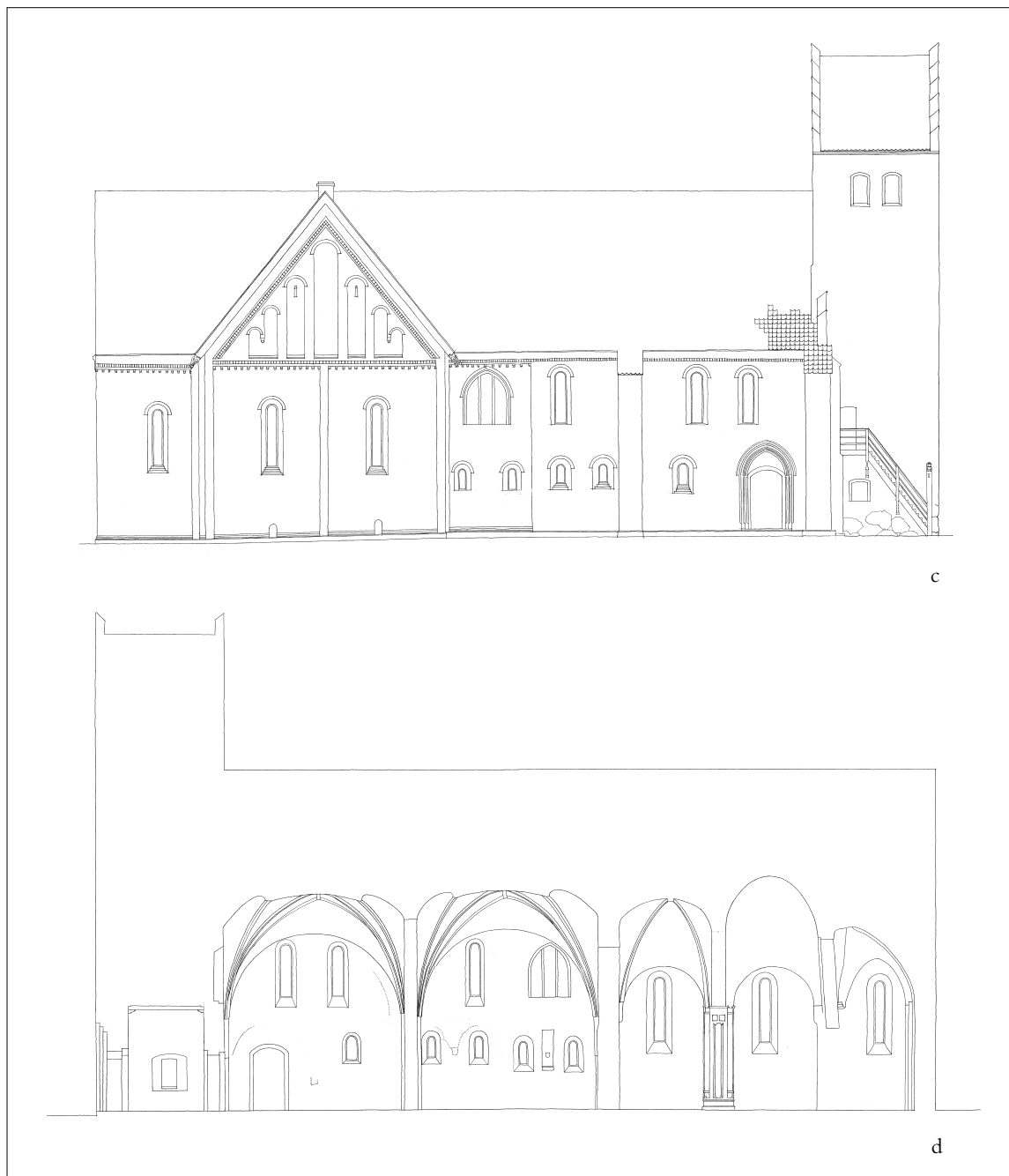

Fig. 11c-d. Nordfacade og længdesnit (jf. s. 2808). 1:300. – *North facade and section (cf. p. 2808).*

Den første vinduesdisposition lader sig nogenlunde fastslå. Den bevarede nordre korsarm har seks vinduer, anbragt parvis på hver side. Korets langmure har kun haft ét vindue på hver side. Åbningerne er høje, slanke og rundbuede med

bindermuret stik; de er dobbeltsmigede med en indvendigt skrå sålbænk, mens sålbænken udvendigt er aftrappet. Der blev ved restaureringen 1926-29 konstateret spor efter glasfåse, og det fremgik heraf, at vinduerne har hældet ca. 10 cm

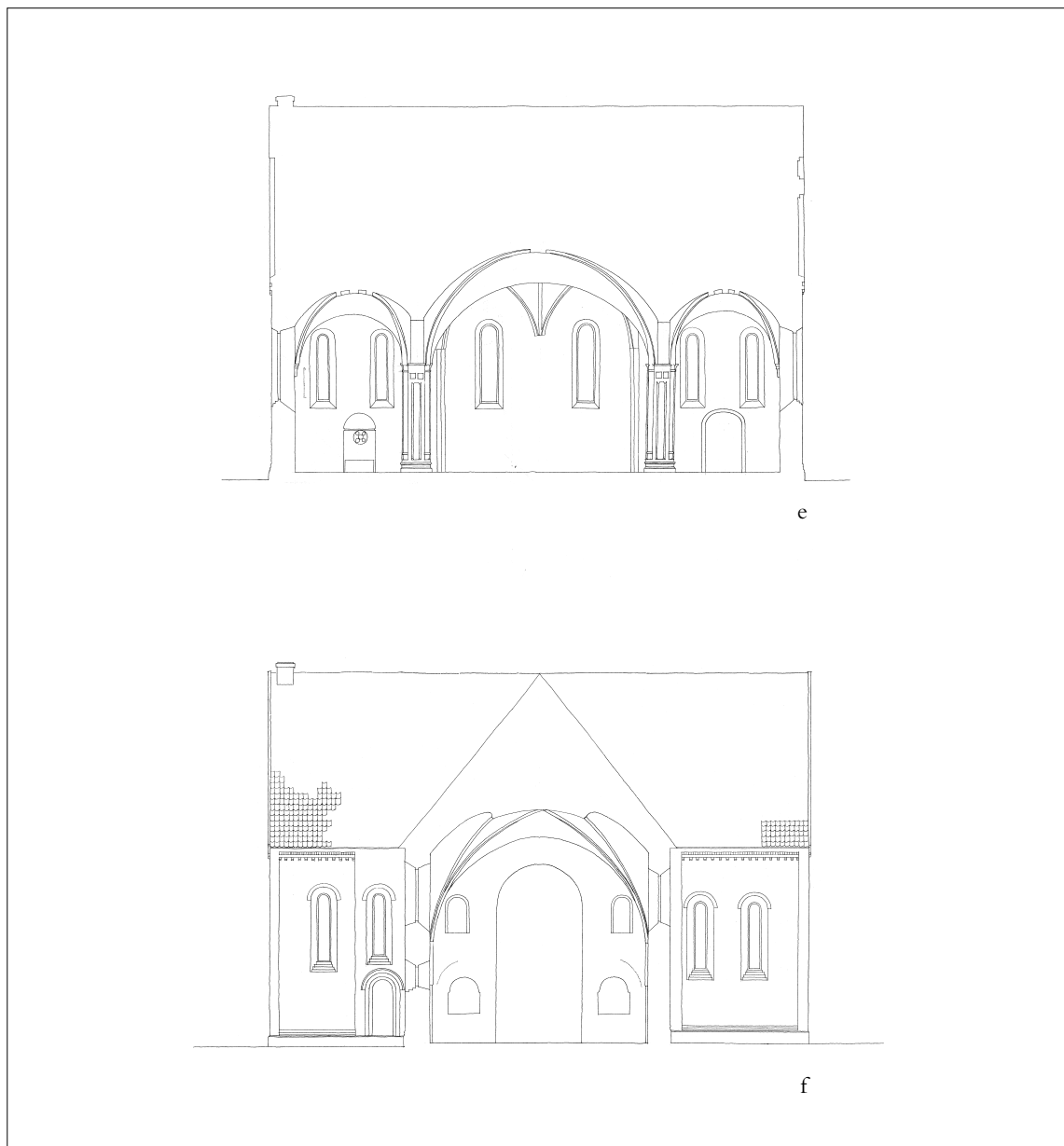

Fig. 11e-f. Tværsnit (jf. s. 2808). 1:300. – Cross-sections (cf. p. 2808).

indad.⁵¹ To mindre, lavt anbragte vinduer østligst i skibets nordmur hører ligeledes til byggeriets første fase. De rundbuede, dobbeltsmigede lysåbninger (140×100 cm) har vandret sålbænk. Vinduerne skal ses i sammenhæng med det planlagte $\dagger$ nonnepulpitur (se ndf.).

Indre. Korsskæringen dækkes af to usædvanlige, rektangulære *kuppelhvælv* med ringmurede hel-

stenskapper, der næsten har tøndehvælvs karakter (fig. 10b). Hvælvene må være indbygget (jf. s. 2815-16) efter at triumfmuren blev opført, idet vestre hvælvs vestkappe tydeligvis er opført op imod denne. Det vestre hvælv har uregelmæssige og tydeligvis ommurede helstensribber. Kun ribbernes udspring kan betragtes som gamle, uden at de dog nødvendigvis er oprindelige. Vilh. Lo-

Fig. 12. Præstedøren i nordre korsarm (s. 2806). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *Priest's door in north transept.*

Fig. 13-14. 13. Nordre korsarms indre set mod nordøst. 14. Hvælv og østvinduer i nordre korsarm (s. 2814). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – 13. North transept looking north east. 14. Vaulting and east windows in north transept.

renzen regnede således både hvælv og ribber for senmiddelalderlige. Kapperne behøver imidlertid ikke at være udskiftet, idet ribberne kan være kommet til, da koret blev afkortet.⁵² Der synes i hvert fald at være lighedstræk mellem korsskæringens og østafslutningens noget uregelmæssige ribber.⁵³ Det østre hvælv i korsskæringen er uden ribber, men spor i hvælvet godtgør, at der formentlig har været ribber af samme type som i det vestre fag. Hvælvenes særegne form er dikteret af korsarmenes disponering. Ribberne løber dels ned i muren, dels ned på de to store fripiller, der samtidig bærer korsarmenes hvælv.

Et behugget murfremspring i korsskæringens sydvestre hjørne, afskåret af den nedbrudte søndre korsarm (se ndf.), kan muligvis være resterne af et underlag for en tømret $\ddagger$ trappe(?). En sådan trappe kan have givet præsten adgang til nonnernes pulpitur i skibet (se ndf.).

Fig. 15. Sidealternichen i nordre korsarm (s. 2814). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Side altar niche in north transept.

Den lysfyldte *nordre korsarm* åbner sig mod korsskæringen med to rundbuede arkader, der hviler på den nævnte *fripille* (fig. 13). Den store pille har kraftige halvsøjler på hjørnerne, der er forsynet med en hals- og fodring. Ydermere er der indlagt forsænkede halvsøjler i pillens sider. Søjlerne er i top og bund afsluttet med hjørneblade, og hver af pillens sider er øverst smykket med to kvadratblændinger, hvorover kragbånd springer frem. Pillens nedre del er tilsvarende artikuleret ved en rigt profileret base (jf. Odense Vor Frue ndf.). Rummet dækkes af to kvadratiske helstenshvælv med brede, profilerede ribber af hele sten, der i toppen gennemskærer et særegent kvadrat af biribber (fig. 14). Hvælvene hviler på udkragede vederlag i murene og på den store fripille. En stor, rundbuet *sidealterniche* (260×150 cm), der oprindeligt har strakt sig ned til gulvet (fig. 15), blev 1926–29 fremdraget i østvæggen, lidt syd for dens midte. Under restaureringen blev bunden forhøjet til knæhøjde. Nichen er udstyret med en kragbåndslignende vulst i vederlagshøjde. Et *cirkulært vindue* midt i nichen med en kløverbladsformet lysåbning er udført i munkesten og anbragt umiddelbart under vulsten.

(†) *Søndre korsarm* har efter al sandsynlighed svarer til den nordre og haft samme vinduesdisposition og formentlig også en sidealterniche. Korsarmen blev som nævnt nedrevet efter reformationen (s. 2833) og arkaderne lukket ved spærremure. Bygningsdelen er 1929 genopført som en replik af nordre korsarm (s. 2837), og fripillen, hvorefter nordre halvdel var bevaret, er delvist rekonstrueret med udgangspunkt i den nordre.

Af *triumfmuren*, der adskiller korsskæring og skib, er nu kun partierne nær skibets syd- og nordmur tilbage, mens murens midterste parti blev stærkt forstyrret og til dels ødelagt i senmiddelalderen ved en udvidelse og forhøjelse af koråbningen (jf. ndf.). 1200-tallets triumfmur har været usædvanlig, og dens udformning og indretning var bestemt af, at skibet oprindeligt var tænkt opdelt i to etager. Den nuværende høje, runde *korbu* er skabt af Lehn Petersen 1926–29 som en fri konstruktion uden hold i arkæologiske levn. Den er ca. 6,25 m høj, og åbningen optager en tredjedel af triumfvæggens bredde. Muren er se-

Fig. 16. Triumfmurens øver del set fra øst (s. 2814). Lysekrone (s. 2860), 1929, tegnet af Knud Lehn Petersen. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Top part of chancel arch wall seen from the east. Chandelier, 1929.*

kundær i forhold til det omgivende murværk, men må være indføjet inden opførelsen af kirken fortsattes mod vest (jf. s. 2810).

Under arbejderne 1926–29 påvistes i gulvet spor af den første, ret beskedne *†korbue*, som har været lidt over en meter smallere (jf. fig. 11a).⁵⁴ På triumfmurens østside står en retkantet niche (170×96×75 cm) i en rundbuet forsækning. Det er formentlig en *skabsniche*, men åbningens funktion og alder er uvis. Det rundbuede stik er blevet kraftigt fornyet 1926–29. To betydelige, rundbuede sidealternicher (150×145 cm) med markerede led i vederlagshøjde har flankeret korbuen (fig. 23). Sidealternicherne blev sikkert blændet i senmiddelalderen (se ndf.), da korbuen blev udvidet og dermed fjernede store dele af dem. Alternicherne blev således genfremdraget 1926–29, hvor omtrent halvdelen blev rekonstrueret.

Umiddelbart over alternicherne ses i begge sider spor efter kapperne i et lavt *†hvælv*, der må ses

i sammenhæng med nordmurens nederste vinduesrække. Over hvælvsporene er triumfvæggen trukket et par tommer tilbage, idet overgangen mellem de to vægplaner formidles af endestillede munkesten, der vender fladen udad. Hvælv og væggenes tilbagetræden må være spor efter et tiltænkt muret *†pulpitur* (jf. ndf.).

I triumfmurens øvre del, ca. 1,80 m over alternicherne, er muren nær hjørnerne gennembrudt af rundbuede, falsede åbninger med vandret bund (jf. fig. 16). Disse er genåbnet 1926–29, da der yderligere fremkom sporene efter to åbninger, der har siddet lidt højere.⁵⁵ Med udgangspunkt i disse fire åbninger har Lehn Petersen og senere også Vilh. Lorenzen forsøgt at rekonstruere triumfvæggens øvre halvdel og foreslået, at den har været gennembrudt af i alt fem stigende, rundbuede åbninger, der var anbragt i passende afstand over et muret pulpitur (fig. 24).⁵⁶ Forslaget er baseret på svage spor, og løsningen er unik i

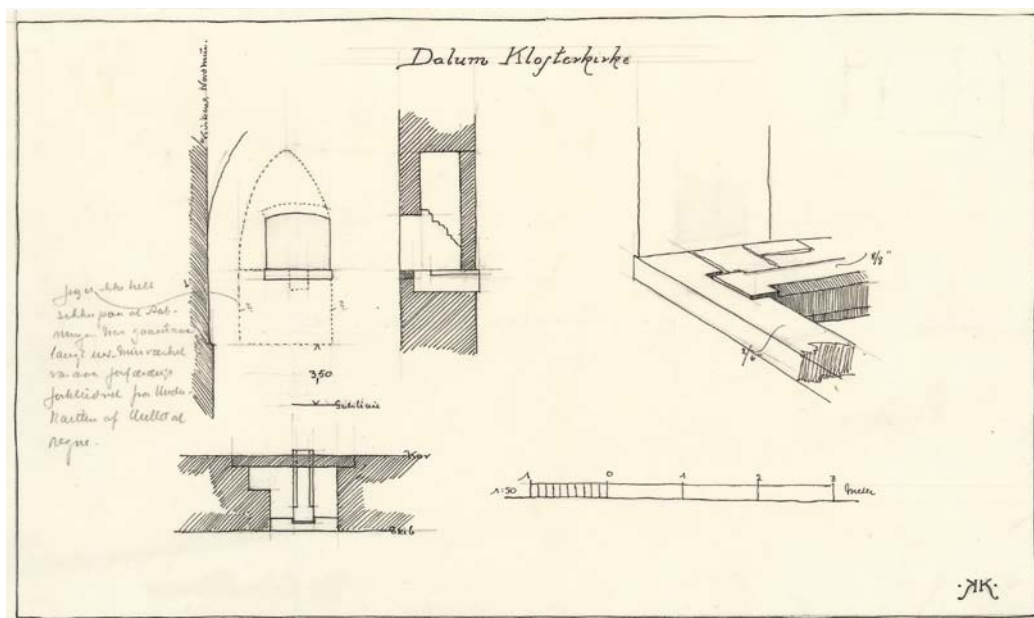

Fig. 17. Opmåling af nichen og tømmerkonstruktionen i triumfmurens nordside (s. 2853). 1:100. Tegning af Knud Lehn Petersen 1918. – Scale drawing of niche and timbering of the north side of the chancel arch.

hjemlig sammenhæng.⁵⁷ Ikke desto mindre kan man forsigtigt sammenligne triumfmuren med blændingsudsmykningen på Odense Vor Frues østgavl (s. 1049). Trods den særegne udformning genfindes formsproget således lokalt. En mulig tolkning er, at åbningerne har tjent som nicher til skulpturer, en løsning der kendes fra både ind- og udland.⁵⁸ Endvidere har åbninger gjort det muligt for nonnerne at følge messen i koret fra deres pulpitur (se ndf.).

I første fase nåede man som nævnt kun at opføre det allerøstligste af *skibets langmure*, ca. 4 m i nord og 1,5 m af sydturen.

Byggeriets detaljer hører hjemme i den senromanske teglstensarkitektur, men har rimeligvis et noget forsinket stiludtryk.⁵⁹ Der er lighedstræk i landets øvrige senromanske arkitektur, men de nærmeste paralleller findes som allerede nævnt i Odense Vor Frue Kirke (s. 1053 f.), hvis senromanske udvidelse er dateret til tiden op imod 1250. Fripillernes karakteristiske udformning kunne pege på et værkstedsfælleskab mellem de to kirker. Den kalkmalede indskrift i nordre korsarm (s. 2839), der fortæller, at 'Knud gjorde dette værk', kan måske endda forstås som me-

steren bag begge byggerier. Dalum Klosterkirke må være påbegyndt omtrent på samme tid som Vor Frue eller måske lidt før, i 1200-tallets anden fjerdedel.

2. FASE: DET ETAGEDELTE SKIB

Ikke ret længe efter at østafsnittet stod færdigt, genoptog man byggeriet vestover. Udlagte fundamenter, fremdraget 1926–29, viser, at det var planen at opføre et tre fag langt skib, men byggeriet blev afbrudt efter færdiggørelse af de to østligste fag (fig. 11a).⁶⁰ Skibet fik således en længde på 18 m. Materialet er fortsat munkesten lagt i munkeskifte. Man begyndte formentlig med skibets nordside, hvor østpartiets *sokkel* blev fortsat, hvorefter skibets sydside og den nedre del af vestgavlen blev bygget i ét stræk. I syd blev der anvendt en ny, ni skifter høj sokkel uden granit, der øverst afsluttes af et forsænket skifte og en vulst. Den velbevarede vestgavl dækkes nu af tårnet og tilbygningen på tårnets søndre side. Gavlen hæver sig over samme sokkel som på skibets sydside.

I nord har gesimsen ikke hængestave, men følger ellers samme skema som i øst, mens den i

sydsiden er udformet som to savskifter. To kraftige støttestøtter ved skibets nordside har formentlig haft både en praktisk og en æstetisk funktion, og en tilsvarende 1926–29 kraftigt rekonstrueret pille står på skibets sydvesthjørne.⁶¹

En spidsbuet *portal* med retkantet og profileret fals i facaden udgør kirkens vestindgang (fig. 26). I begge vanger er der fortsat fire synlige åbninger til låsetøj og montering af hængsler. Døren, der sidder en anelse forskudt mod nord, er noget hårdhændet restaureret 1926–29, da man muligvis har inddraget et spidsbuet spejl i facaden som del af selve døråbningen. Dette vil i hvert fald forklare, hvorfor den indvendigt fladbuede dør sidder under facadens spidsbue. Portalen må tillige have væ-

ret nonnernes adgang til kirken frem til senmiddelalderen.

Vinduer. Skibet har i hver langside haft fire højt-siddende, dobbeltsmigede vinduer, anbragt parvis (fig. 18–20, 22); heraf må det nu helt forsvundne nordøstre $\dagger$ vindue have tilhørt 1. fase (jf. denne fases øvrige vinduer s. 2806 ff.). I sydsiden er åbningerne en smule kortere end nordsidens og sidder et par skifter højere, formentlig af hensyn til en påtænkt korsgang (jf. s. 2796). Vinduerne er med undtagelse af det nordøstre genfremdraget og lettere suppleret 1926–29. Rekonstruktionerne er baseret på iagttagelser i murværket og svarer med stor sandsynlighed til den oprindelige udformning. Vinduerne afsluttes med et rundbuet

Fig. 18. Den østlige del af skibets nordvæg (s. 2817). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Eastern part of the north wall of the nave.*

Fig. 19. Skibets nordmur, østlige fag. Foto Mogens Vedsø 2014. – *North wall of the nave.*

stik, og sålbænken er udvendigt vandret og indvendigt skrå. Derved ligner vinduerne østpartiets lysåbninger, blot er de en tredjedel lavere.

Tre lavtsiddende, dobbeltsmigede vinduer vestligt i nordmuren (fig. 11c-d, 19, 21), under de omtalte vinduer, slutter sig til de tilsvarende østligere vinduer fra kirkens første fase. Dog er de nye vinduer større (160×96 cm), og sålbænken er aftrappet.

To mindre, spidsbuede, tredobbelt falsede vinduer (fig. 26, 31) flankerer vestportalen. De slanke, lavtsiddende vinduer har formentlig givet lys til underkirkens vestende (s. 2819). Højt på gavlen sidder to langstrakte, rundbuede vinduer prydet med binderstik og med skrå sålbænk, der omtrent svarer til skibets store vinduer (s. 2817). De blændede vinduer ses i tårnets nedre mellemstokværk og det søndre siderum.

Fig. 20. Skibets sydmur, østlige fag. Foto Mogens Vedsø 2014. – *South wall of the nave.*

Indre. Det må formodes, at skibet fra begyndelsen i 'loftshøjde' var dækket af to fag †hvælv, der må have været spændt lige så højt som de eksisterende hvælv i østpartiet og formodentlig har haft et tilsvarende udseende, dvs. det har været krydshvælv med helstensribber. De nedtagne hvælv, der i senmiddelalderen afløstes af de nuværende, har hvilet på piller i langvæggene, hvoraf der ses rester ca. 30 cm vest for de senmiddelalderlige

vægpillen, svarende omtrent til placeringen af de udvendige støttepillen.

(†) *Pulpiturer.* Vi ved som nævnt ikke, hvor nonnerne har siddet i kirkens første tid – måske i søndre korsarm, hvis man da nåede så langt med indretningen. Forskrifterne krævede, at søstre under gudstjenesten skulle sidde adskilt fra præstesketet og en eventuel menighed. Og flere spor i skibet tyder da også på, at det store rum har været

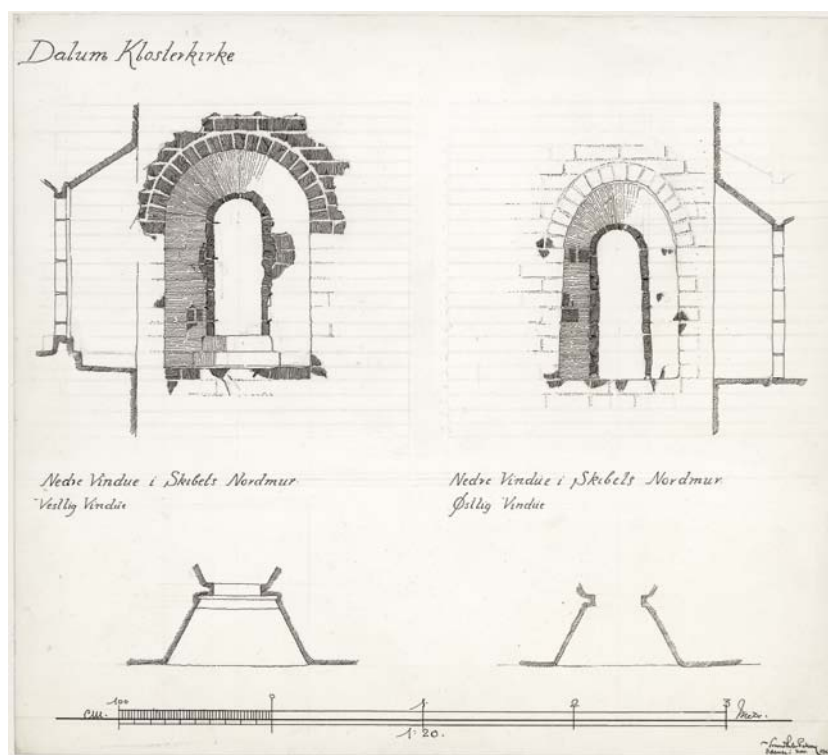

Fig. 21. De nedre vinduer i skibets nordmur. Til venstre et vindue fra første byggefase (s. 2810), til højre et vindue fra anden byggefase (s. 2818), 1:20. Tegning af Knud Lehn Petersen 1917. – The lower windows in the north wall of the nave. Left, a window from the first construction phase. Right, a window from the second construction phase.

tænkt som inddelt i to niveauer: de to vinduesrækker i nord og opdelingen af triumfmuren i et nedre og øvre afsnit, der finder klare paralleller i den omtrent samtidige Hundslund Klosterkirke, (nu Dronninglund, Hjørring Amt) der ligeledes har haft et skib inddelt i to niveauer.⁶²

I triumfvæggen og nordvæggen ses spor efter hvælvkapper, og et udkraget vederlag mellem de to østligste af de lavtsiddende vinduer i nord må ligeledes forstås i sammenhæng med hvælvene. I nordvæggen spores endvidere, umiddelbart over vinduerne, en svag, indhugget forsækning i omtrent samme højde som hvælvsporene, der kunne synes at høre til pulpiturene. Forsækningen hører imidlertid snarest til en herskabsstol, der har siddet her (s. 2859).

Pulpiturene (idet der synes at have været tale om i det mindste to) lader sig dog kun delvis rekonstruere. Hvælvene har således tilsyneladen-

de ikke været dimensioneret på samme måde. I nordvæggens østre afsnit antyder sporene, at der har været påtænkt fire mindre hvælvfag, som hver var oplyst af et vindue; i vest er der antydning af to højere hvælv, der skulle strække sig over to vinduer.

I syd er der ikke spor af hvælv, men derimod ses en forsækning i væggen (et skifte høj) i samme niveau som det omtalte fremspring i nordvæggen. Forsækningen krydser også den søndre hvælvpille (skibets egentlige hvælv) og kan endvidere følges på vestvæggen. Forsækningen på sydsiden, der er hugget ind i væggen, er antagelig eftermiddelalderlig.⁶³ Den hører derfor næppe til et pulpitur, men må snarest ses i sammenhæng med en herskabsstol ophængt på sydvæggen præcis som den tilsvarende stol i skibets nordside. 1926–29 påvistes midt i gulvet fundamenterne til to *†piller* (fig. 11a), der har været placeret ca. 4 m

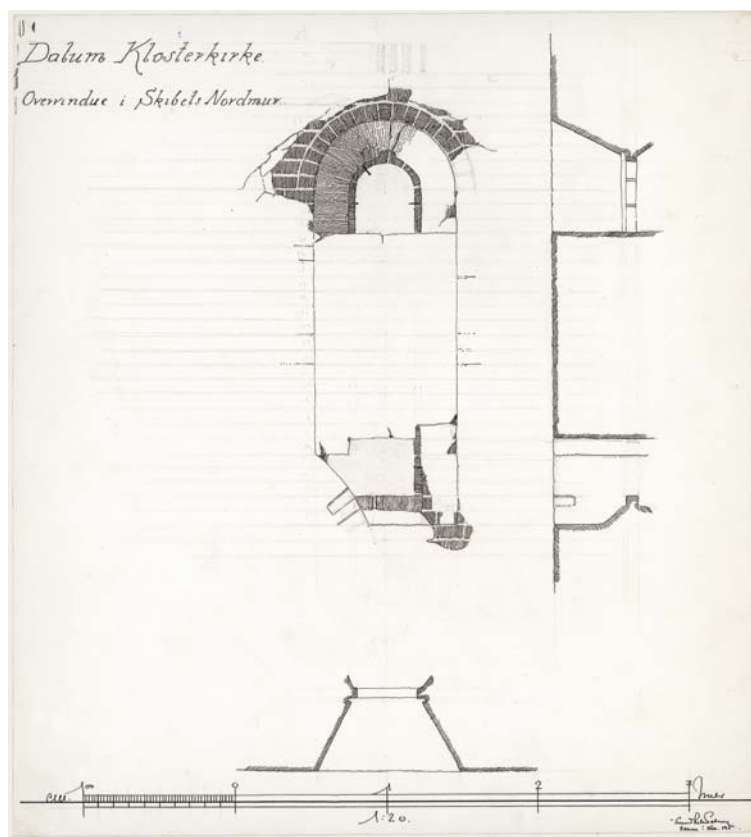

Fig. 22. Et af de øvre vinduer i kirkens nordmur (s. 2810), 1:20. Tegning af Knud Lehn Petersen 1917. – One of the upper windows in the north wall of the church.

vest for triumfvæggen (svarende til 'byggestoppet' mellem første og anden byggefase).⁶⁴

Hvordan sporene skal fortolkes, er langt fra entydigt. Der synes dog i det mindste at være tale om to pulpitter, hvis indbyrdes relation ikke længere lader sig fastslå. Vilh. Lorenzen forestillede sig hele skibet delt i to etager: en 'overkirke' (til nonnerne) og en 'underkirke', dvs. at hele rummet havde været dækket af lave hvælve, som bar overkirkens gulv.⁶⁵ Knud Lehn Petersen foreslog 1927 et stort pulpitur i skibets østende foran triumfmuren, der strakte sig fra væg til væg og bestod af i alt seks hvælvfag (fig. 24), og hertil en udløber langs nordvæggen.⁶⁶ Forslaget er dog mindre overbevisende, idet rekonstruktionen ikke inddrager det forhold, at hvælvene langs nordvæggen efter alt at dømme er tænkt med forskellige dimensioner.

Det er imidlertid et spørgsmål, om de murede pulpitter i skibet nogensinde blev opført som planlagt. Forskellen i hvælvenes størrelse på nordsiden og manglen på spor i sydsiden er påfaldende. Det er vanskeligt at samle sporene entydigt, og det er således tænkeligt, at det eneste, der rent faktisk blev opført, var et muret lektorielignende pulpitur i skibets østende, placeret op mod triumfmuren. En løsning, der justerer den rekonstruktion, som Lehn Petersen foreslog 1927.

Trods usikkerheden står det dog fast, at skibet i et eller andet omfang har været delt i to etager ved en hel eller delvis adskillelse. Opgangen til pulpituret (eller 'overkirken') har formodentlig været i skibet. Gennem åbningerne i triumfmuren har nonnerne haft udsyn til højalteret og kunnet følge gudstjenesten. Men åbningerne kan derudover have haft en selvstændig litur-

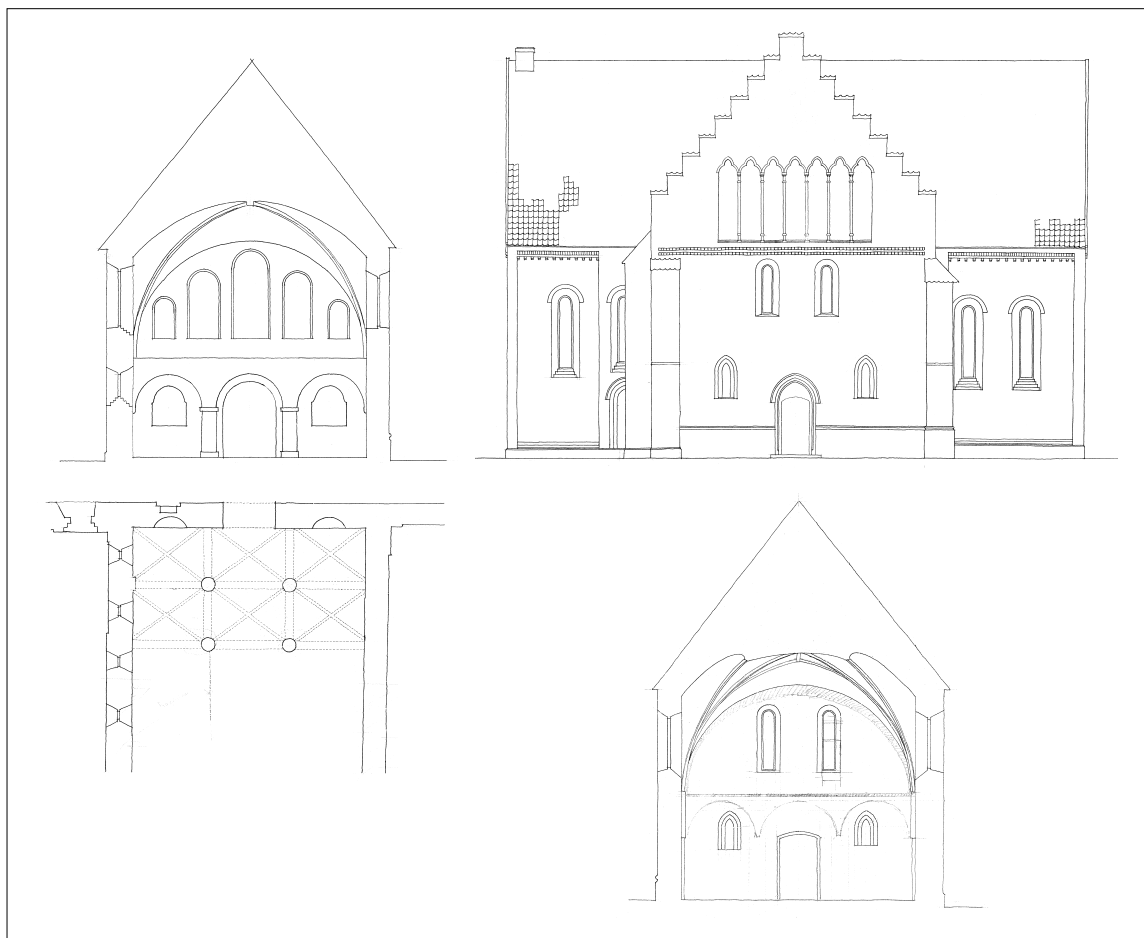

Fig. 24-25. 24. (tv.) Rekonstruktion af kirkens triumfmur med muret pulpitur, sidealternicher og fem stigende gennembrydninger af muren over pulpituret. 25. (th.) Rekonstruktion af kirkens vestfacade før vesttårnet blev rejst samt tværsnit af skibet set mod vest. Målt af Knud Lehn Petersen 1926-29, tegnet af H. Krogsgaard o. 1930. – 24. (left) Reconstruction of chancel arch wall with masonry gallery, side altar niches and five ascending perforations of the wall above the gallery. 25. (right) Reconstruction of west facade of church before the west tower was built and cross-section of the nave looking west.

gisk funktion: gennem disse har præsten kunnet uddele nadveren til søstrene og udføre messens 'pax', det såkaldte fredskys.

De to første byggefaser må – trods et kortere- eller længerevarende stop undervejs – betragtes som et samlet hele. Under arbejdet i skibet respekterede man i vid udstrækning den plan, der var udstykket ved opførelsen af østpartiet. De få forskelle gælder alene gesimsens udformning og underetagens vinduer.

Fig. 23. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikelsen 2013. –Interior of church looking east.

3. FASE: VESTGAVLEN

Da anden fase var afsluttet, stod skibet uden gavlafslutning i en rum tid, hvorefter kirkebyggeriet blev afsluttet med en storstilet *gavltrekan*.

Gavltrekanen, der fra første færd var kamtaket, bærer nu tårnets østmur. Gavlfoden markeres af et dobbelt savskifte. Herover smykkes muren af en *blændingsfrise*, bestående af syv trekløverbuede blændinger (fig. 8h-i, 27). Blændingerne adskilles ved slanke halvsøjler med hals- og fodring, og ydermere er halvsøjlerne forsynet med sirlige kapitæler og baser. I hver anden blænding (fire ud

af syv) er bunden muret med sildebensmønster eller spærstik. Den gallerilignende blændingsrække er et velkendt motiv i den senromanske og tidliggotiske arkitektur.⁶⁷ Blændingernes kløverbladsafslutning er derimod særegen, men har flere paralleller i en noget mindre skala.⁶⁸ Over blændingerne er den resterende del af gavlspidsen mønstermuret omkring et centralt placeret rudemotiv, der omkranses af små cirkelblændinger.

Vilh. Lorenzen regnede i sin rekonstruktion den spidsbuede vestportal og de to lavtsiddende, falsede vinduer med til gavlens oprindelige ud-

formning (fig. 26), idet han opfattede den stilistisk sammensatte gavl som et udtryk for en overgangsstil.⁶⁹ Tolkningen må være rigtig, men man kunne overveje, om de spidsbuede åbninger i vestgavlen repræsenterer en senere fornyelse. Der er dog ikke meget, der taler for dette. Trekloverformen bliver dermed et vigtigt fingerpeg for dateringen af byggeriets afslutning. I billedkunsten er trekloverbuen fremtrædende i 1200-tallets anden halvdel, og ser vi på arkitekturen, optræder motivet i den mecklenburgske teglstensarkitektur på omtrent samme tid.⁷⁰ Et forsigtigt bud på byggeriets færdiggørelse er således o. 1275.

Fig. 26-27. 26. Tårnrummets indre set mod øst (s. 2826). 27. Blændingsfrisen på skibets vestgavl (s. 2823) set fra tårnets andet mellemstokværk (s. 2829). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – 26. Interior of tower looking east. 27. Recess decoration on west gable of nave seen from the second middle floor of the tower.

SENMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER

De senmiddelalderlige ændringer er alle udført i munkesten i munkeskifte. Arbejderne lader sig vanskeligt indpasse kronologisk, og de beskrives derfor fra øst mod vest.

Efter nedtagelsen af $\ddagger$ pulpiturerne (se ndf.) blev *korbu*en forhøjet og udvidet ganske betydeligt (fig. 16). Den nye spidsbuede åbning blev gjort så bred, at den opslugte en stor del af triumfmurens to sidealternicher. Det er tænkeligt, at hele triumfmuren er omdannet i forbindelse med denne udvidelse, og arkadeudsmykningen er sikkert blændet på samme tid. Kun den sydligste og nordligste åbning blev bibeholdt. Begge blev formentlig gjort lavere og fladbuede, om end dette kun kan dokumenteres for den nordre. Efterfølgende blev triumfmuren udsmykket med $\ddagger$ kalkmalerier (s. 2841), der stilistisk hører hjemme o. 1425-50.

I skibet blev indbygget nye *hvælv* o. 1500-25 (fig. 39-40). De stående hvælvpiller blev nymuret, så der kunne indsættes stjernehvælv, som dels hviler på forlæg i murene, dels på falsede, profilerede piller. Fra gulv til vederlagshøjde er pillerne udsmykket med to kvartrundstave. Over vederlaget, hvor hvælvribberne løber sammen med pillen, har pillen affasede halvtstensfalse. I toppen mødes ribberne i cirkulære slutsten.

Højt på nordmuren, i skibets østende, blev der indsat et stort, falsat *spidsbuet vindue* med affaset kant (fig. 18-19). Vinduet blev fremdraget under restaureringen 1926-29, hvor det tredelte, profilerede stavværk blev rekonstrueret på baggrund af bevarede rester.

Vestligst i nordmuren blev der brudt en fladbuet *dør* under et højt, spidsbuet spejl (fig. 93). Døren er udstyret med et prydskefte og står med falsede, rundede, affasede led. Døren er sløjfet senest, da skibet i 1800-tallet fik store vinduer (s. 2834), idet en del af åbningens østre side forsvandt under dette arbejde. Dens nuværende fremtræden er således i vid udstrækning en rekonstruktion fra 1926-29.

Forandringerne i skibet antyder, at nonnepulpiturs plads og udformning også må være blevet ændret. Triumfbuens udvidelse ødelagde

det hvælvede pulpitur i østenden, mens indmuringen af skibets stjernehvælv ligeledes kan have berørt pulpituret. Forstyrrelser vestligst i sydvægenes murværk, omtrent i højde med sporene efter det ældre pulpitur, peger på, at en ny hævet siddeplads til nonnerne er etableret her på dette tidspunkt. Det har formentlig været et $\ddagger$ *tømret pulpitur*, som nonnerne i første omgang havde adgang til fra skibets gulv (se ndf.).

Kirkens smalle *tårn* med gavlspidser i øst og vest er bygget skævt ind over skibets vestgavl. Det står ikke, som vanligt, midt for gavlen, men er forskudt mod nord, givetvis for at få plads til den samtidige fordelingsbygning, der rejstes syd for tårnet (se ndf.). Tårnet er omtrent halvt så bredt som skibet og i fem stokværk. Trods den betydelige højde er det stort set kun spidsgavlene, der hæver sig over kirken.

Tårnet er opført over en sokkel af stedvist frempringende kampesten. Oprindeligt murværk ses nu bedst på nordsiden, idet store partier af facaderne er udskiftet efter middelalderen.⁷¹ Østmuren hviler som nævnt på skibets vestgavl, mens nord- og sydmurene er muret op imod og delvist hugget ind i skibets vestfacade.

En spidsbuet, mangefalset dør leder ind i tårnet. Den er en fri rekonstruktion fra 1926-29 baseret på skibets norddør og spor i tårnets vestmur. Tårnrummet fungerer som våbenhus, hvorfra skibets vestportal giver adgang til kirken. Rummet oplyses i nord af et fladbuet, falsat vindue, der ligeledes stammer fra restaureringen 1926-29. Vinduet er muligvis udformet efter spor af et tidligere, ikke nødvendigvis middelalderligt vindue. Det er anbragt i en bred, fladbuet, halvanden sten dyb niche, der formentlig oprindeligt var ført ned til gulvniveau, men hvis bund i dag ligger 130 cm højere. En tilsvarende, nu forsvundet, niche i sydmuren blev øjensynlig o. 1916-25 omdannet til forbindelsesvej mellem tårnrummet (fig. 8a og fig. 11a) og den lille tilbygning mod syd (se ndf.). Rummet har bevaret sit flade træloft, der ligger omtrent, hvor det oprindelige lå.

En tømret, sortmalet *fritræppe* på nordsiden giver adgang til tårnets øvre etager. Trappen, der er pyntet med norrøne udskæringer, er opstillet 1926-29 som afløser for en indvendig $\ddagger$ trætræppe

Fig. 28. Tårnet (s. 2826) og forbindelsesbygningen (s. 2830) set fra sydvest. Foto Mogens Vedsø 2014. – *Tower and distribution building seen from south west.*

i tårnrummet. Den nuværende trappe er anbragt, hvor en tilsvarende $\ddagger$ fritrappel oprindelig må have stået. Denne har øverst hvilet på en sekundær halvstensfals i den nordre pille på skibets vestgavl (se ovf.).

Det første mellemstokværks gulvbjælkelag ligger omtrent, hvor de oprindelige bjælker lå, men er fornyet i fyr i nyere tid. En oprindelig indvendigt falset, fladbuet dør åbner fra fritrappen ind til stokværket i nordfacaden. Døren blev genskabt under

Fig. 29. Nonnernes dør over fordelingsbygningens hvælv, der giver adgang til tårnet (s. 2831). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Nuns' door above vault of distribution building, giving access to the tower.*

restaurationen 1926–29. En fladbuet, senmiddelalderlig dør i sydturen skaber forbindelse til tårnets søndre tilbygning.⁷² I det nordre af skibets to sløjfede vestvinduer brød man en (†)dør ved tårnets opførelse (se ovf.). Vinduet fik derved karakter af en slank, smiget rundbuet døråbning. En oprinde-

lig glug med trappestik, der blev genåbnet under restaureringsarbejderne 1926–29, giver lys til stokværket i vestturen.⁷³ Gluggen er formentlig allerede i senmiddelalderen blevet udvidet indvendigt i sydsiden for at forbedre lysindfaldet. Man kommer videre op i tårnet ad en ny trætrappe.

Fig. 30. Tårnrummets nedre mellemstokværk (s. 2827) med nonnernes dør fra fordelingsbygningen (s. 2830) og døren, der har givet adgang til nonnernes pulpitur i skibets vestende (s. 2826). Døren dækkes nu af en moderne trappe. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Lower middle floor of tower with nuns' door from distribution building and the door that gave access to the nuns' gallery in the west end of the nave. The door is now covered by a modern staircase.*

Andet mellemstokværks gulvtømmer er ligeledes fornyet, men ligger formentlig, hvor det oprindelige dæk befandt sig. Stokværket oplyses fra vest af et højtsiddende, fladbuet, indvendigt og udvendigt falset vindue magen til glamhullerne, men lidt mindre. En ny trappe fører op til næste niveau.

Gulvet i det tredje mellemstokværk, der er hugget ind i bagmurene, ligger nu betydeligt højere end det oprindelige. Vinduet i det underliggende stokværk har således fra første færd skullet give lys til dette stokværk. En rektantet dør, der er ommuret i nyere tid, giver adgang til kirkens lofter, mens en trappe leder videre op i tårnet.

Klokestokværkets bjælkelag er udskiftet, men hviler på de gamle afsæt i bagmuren. Der er to fladbuede og falsede glamhuller mod hvert verdenshjørne, idet der dog i øst kun er ét glamhul i fuld størrelse. Den sydlige åbning er af pladsmæs-

sige grunde reduceret til en glug, der sidder over skibets tagryg.

Murene afsluttes med en dobbelt falsgesims. De kamtakke gavltrekanter har begge bevaret deres oprindelige *blændingsudsmykning*. I øst markeres gavlfoden ved to savskifter, hvorover der er muret en båndblænding og endnu to savskifter. Over disse skifter sidder fire rudeformede blændinger, mens endnu et savskifte markerer foden af den øverste kamtak. Midt i gavlen er der en fladbuet, falset glug. Vestgavlen har en lignende komposition, idet to båndblændinger angiver gavlfoden (fig. 89-90).

Tårnet er formentlig rejst i 1400-tallets sidste del. Blændingsudsmykningen er påfaldende enkel sammenlignet med andre nordfynske dekorationer, hvilket muligvis kan skyldes gavlenes beskedne størrelse.

Forbindelsesbygning. En mindre, prunkløs bygning i to etager, rejst over en synlig syld af frem-springende kampesten, er opført i forbandt med tårnet mod syd.⁷⁴ Bygningens sydmur er ikke i forbandt med vestmuren og stod allerede, da forbindelsesbygningen blev opført. Den ældre sydmur har således formentlig fungeret som nordmur i klostrets korsgang (se s. 2796). Murene af-

sluttes af en gesims fra 1926–29, der markeres ved et samtidigt savskifte. En nu blændet, fladbuet, falset (†)dør i vestfacaden åbnede ind i bygningen, hvor en sekundært anbragt gravsten ligger som trædesten. Den blændede dør er udvendigt 1926–29 omdannet til en lav, fladbuet niche. Under samme restaurering indsattes et fladbuet, falset vindue i syd. Indvendigt er der i nordvæggen

Fig. 31. Fordelingsbygningens indre set mod nordøst (s. 2830). Foto Arnold Mik-kelsen 2013. – *Interior of distribution building looking north east.*

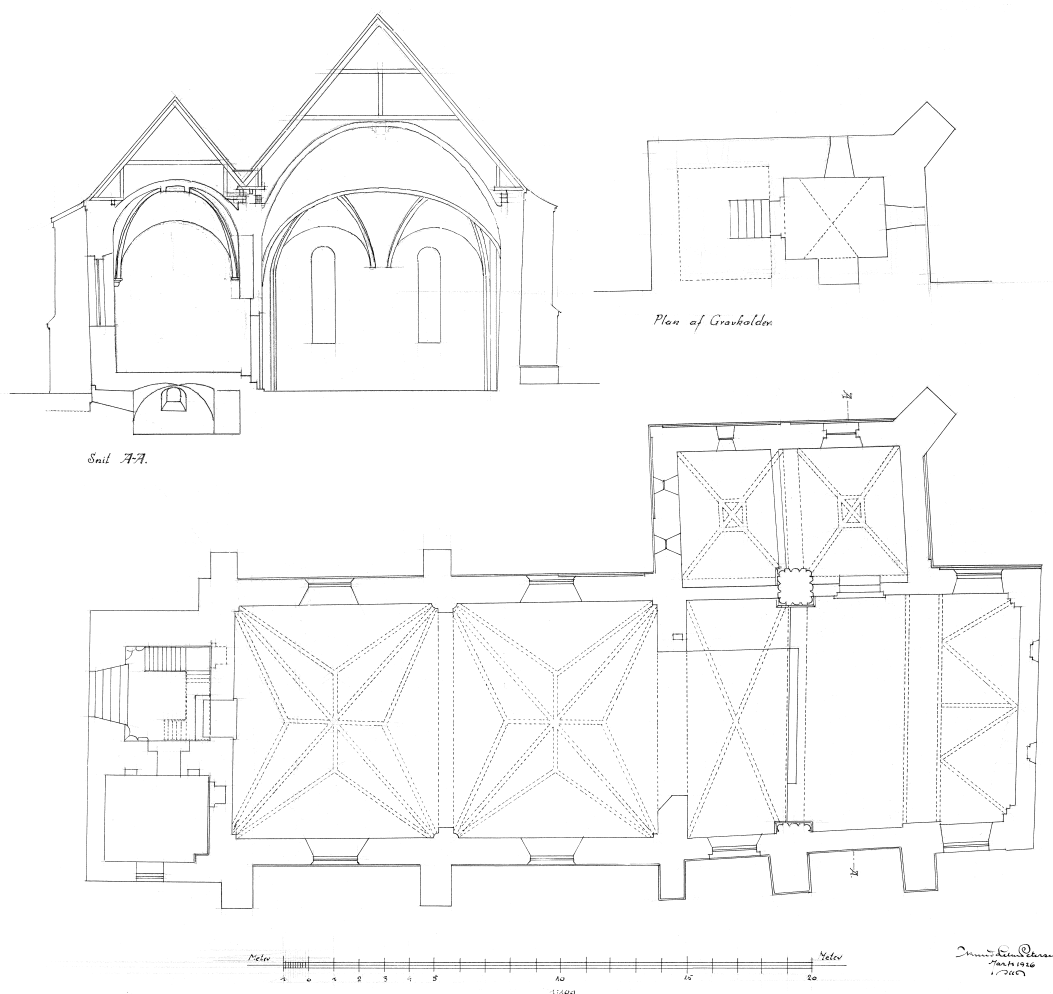

Fig. 32. Plan og snit af kirken med Iver Vinds Kapel og krypt (s. 2832). 1:300. Målt af Knud Lehn Petersen 1926. – Plan and section with Iver Vind's Chapel and crypt.

to fladbuede nicher, og en tredje, formentlig tilsvarende $\dagger$ niche har siddet mellem de to bevarede.⁷⁵ Den sidste forsvandt, da man i tiden mellem 1916 og 1925 etablerede en fladbuet dør ind til tårnrummet.⁷⁶ Rummet dækkes af et krydshvælv med tilspidsede ribber, som er indmuret 1926–29. Hvælvet er en rekonstruktion, der er baseret på spor i murværket af et $\dagger$ hvælv af samme type.⁷⁷ Tilbygningen dækkes af et tag fra 1926–29 med fald mod syd og vest. Det afløste et $\dagger$ halvtæg, der formentlig rakte tilbage til senmiddelalderen.

Den lille forbindelsesbygning må oprindeligt have været opført i to etager. Tilslutningen til tårnets sydmur sås endnu ved opmålingen 1916. Den ned-

re etage har utvivlsomt fungeret som indgangsvej til klostret fra omverdenen. Fra døren i vest er man kommet ind i rummet, hvorfra en nu forsvundet dør i syd sikkert har ført ud i korsgangen.⁷⁸ Hvordan overetagen har set ud, vides ikke, men rummet må have tjent som forbindelse mellem klostrets vestfløj og kirken, så nonnerne via fordelingsbygningen kunne komme fra korsgangen (s. 2797) og ind på pulpituret i kirkens vestende (s. 2826) uden først at skulle ned i selve kirken. Søstrene må fra fordelingsbygningen være gået ind i tårnets første mellemstokværk (fig. 29–30), hvorfra de gennem den nu blændede dør i tårnets østmur (fig. 30) kunne træde ud på pulpituret i skibets vestende.

EFTERMIDDELALDERLIGE REPARATIONER OG ÆNDRINGER

Ved reformationen mistede kirken sin status som klosterkirke og overgik til at være sognekirke, mens der dog endnu i en årrække opholdt sig nonner i klostret (s. 2794). Det betød drastiske forringelser i kirkens indkomst, der også lader sig spore i selve bygningen.

Et par generationer efter 1536, hvornår er usikkert, blev der i skibet indsat et stort kurvehanksbuet (†)vindue østligst i skibets sydmur (fig. 95, jf. fig. 8d). Vinduet, der nu er blændet, skulle formentlig give lys til prædikestolen. På samme tid lod man triumfbuens søndre vange behugge for at lette adgangen til stolen.⁷⁹

Da biskop Jacob Madsen besøgte kirken 1590, nævner han i sin beretning et †*sakristi*, som dog ikke kan nærmere placeres i bygningen endsige dateres.⁶ Da det næppe er sandsynligt, at der har været en i dag ukendt tilbygning til kirken, må sakristiet have været indrettet i fordelingsbygningen syd for tårnet eller måske snarere i den formodede apsis øst for koret (jf. forholdene i nabokirken Sanderum, s. 2921).

Den første store ændring, der kan dateres, skete 1646, da Christian IV tilstod rigsråd Iver Vind at indrette nordre korsarm som *gravkapel* (jf. s. 2874). Korsarmen blev skilt fra kirken ved †spærremure i arkaderne ind mod korsskæringen (fig. 32). I den østlige mur blev der indsat en døråbning, hvori det kendte vindske gravgit-

Fig. 33. Korets gavl set fra øst (s. 2833). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *Chancel gable seen from east.*

Fig. 34. Gesims. Detalje af korets gavls (s. 2833). Foto Mogens Vedsø 2014. – *Cornice. Detail of chancel gable.*

ter var anbragt (s. 2875). Selve korsarmen blev delt i to ved en nord-sydgående $\dagger$ mur, mens den gamle præstedør gav adgang til gravkapellet udefra. Samtidig med denne ruminddeling blev der indsat nye vinduer. I nordmuren blev der anbragt et stort kurvehanksbuet $\dagger$ vindue, mens der i østmuren blev indsat i det mindste et smalt ($\dagger$) vindue, hvis nordre vange stadig ses. Under den østre del af kapellet blev der indrettet en $\dagger$ krypt, hvis loft lå ca. 0,75 m over gulvniveauet i skibet og havde nedgang i kapellets vestre rum. Det 4×3 m store gravkammer blev overdækket af et lavtspændt grathvælv, og en nu blændet ($\dagger$)lysskakt med rundbuet åbning umiddelbart over soklen i østmuren gav lys til rummet (fig. 33).

I forbindelse med etableringen af gravkapellet eller kort derefter blev korsarmens nordgavl nedtaget, og i stedet udstyredes kapellet med $\dagger$ spids-gavle mod øst og vest. En glug midt i den nye østgavl gav lys til kapellets loft. Kapellet fik eget sadeltag delt fra korsskæringen ved en skotrende, en ulykkelig løsning,⁸⁰ der formentlig var ansporet af et ønske om at markere kapellet som privat ejendom.⁸¹

1647 betegnes kirken som brøstfældig, og korhvælvet var delvist sammenstyrtet.⁸² For at lette omkostningerne blev der givet kongelig

tilladelse til at nedbryde søndre korsarm og anvende stenene til reparationerne. Biskop Jacob Madsen omtaler ikke Dalum som korskirke og nævner ikke den søndre korsarm. Man kan måske derfor antage, at søndre korsarm allerede var skilt fra kirken før 1590, og derfor uden videre kunne rives ned.⁸³ Foruden korsarmen blev også den formodede apsis fjernet og korfaget afkortet. Den nye østmur er opført af små teglsten i ujævnt krydsskifte over et fundament af små fremspringende kampesten. I murene sidder to slanke kurvehanksbuede vinduer, der er genåbnet 1926–29. Gavlspidens fod markeres ved en fremskudt, teglafdækket gesims, der formentlig er muret af genanvendte sten fra kirkens nedrevne dele.⁸⁴ Indvendigt indmurede man et særpræget ribbehvælv over det afkortede kor. Hvælvet hviler på den oprindelige gjordbue, uregelmæssige helstens skjoldbuer og på helstens falsede piller i de østre hjørner med kragbåndslignende markering i vederlagshøjde. Åbningerne i søndre korsarm ind mod korsskæringen stod indtil 1926–29 aftegnet som runde bueslag. Et bredt, rundbuet vindue var indsat i den vestre tilmuring.⁸⁵

En ny $\dagger$ præstedør blev brudt i det afkortede kors nordmur, som erstatning for den romanske præstedør, der nu ikke længere gav adgang til kirken.

Fig. 35. Kirken set fra nordvest før restaureringen 1926-29. Foto Harald Lønborg o. 1926. – *The church seen from the north west before the restoration of 1926-29.*

I forbindelsesbygningen syd for tårnet blev der brudt en formentlig rektantet dør i vestmuren ind til det øvre stokværk. Dørens funktion er uvis (lasteluge?), men har formodentlig tjent i forbindelse med det øvre rums funktion, efter at det ikke længere blev benyttet som søstrenes adgangsvej til kirken.

Østmurens vinduer må være blevet blændet allerede i begyndelsen af 1700-tallet, hvor østvæggen blev udsmykket med et kalkmalet draperi og kongemonogrammer (s. 2844).

Ved 1800-tallets midte blev der gennemført en række ændringer af bygningen. Terrænet omkring kirken var vokset betydeligt siden middelalderen, hvorfor man fornyede vestindgangen i tårnet. En ny $\uparrow$ portal blev placeret højere på muren og udformet i et nyklassicistisk formsprog med en pilasterbåren tympanon, hvor der på fri-sen stod »Frygt ikke tro ikkun« (fig. 35). Præste-

døren på korets nordside må være blevet moderniseret på samme tid og i samme stil, dog i noget enklere former.

Samtidig med dørenes ændring i 1840'erne eller lidt senere blev kor og skibs langsider udstyret med ganske store, falsede og spidsbuede $\uparrow$ vinduer, fire i syd, tre i nord (fig. 36). Hovedparten af de store middelalderlige vinduer må være blevet blændet under dette arbejde, hvor også det kurvehanksbuede vindue i søndre korsarms tilmuring forsvandt.

I tårnrummet åbnedes en højtsiddende $\uparrow$ gennemgang i skibets vestmur ind til skibet, hvorfra man fik adgang til orgelpulpituret (s. 2826-27). En indvendig tømret $\uparrow$ trappe førte op til døren. Fritrappen på tårnets nordside må være blevet sløjft på samme tidspunkt, idet den nye trappe også gav adgang til tårnets første mellemstokværk.

På skibets nordside, umiddelbart vest for den midterste murpille (fig. 7), blev der, uvist hvor-

når, opført en teglmuret opgang til en herskabsstol (s. 2859). Sporene efter en rektantet overdør kan fortsat aflæses i murværket, der på ældre tegninger gengives som en enkel bygning afdækket med skråt halvtæg. Det skrå tagspor sås endnu på murpillens vestside under restaureringen 1926-29. Indvendigt er der indhugget en forsænkning i skibets nordvæg, der viser, hvor herskabsstolen har været anbragt. Et lignende indhugget spor ses i sydvæggen, hvilket ligeledes må stamme fra en ellers ukendt herskabsstol.

Hovedrestaurering 1926-29. Under ledelse af arkitekt Knud Lehn Petersen, Odense, blev der i løbet af 1920'ernes anden halvdel udført en gennemgribende restaurering og tilbageføring af kirkens arkitektoniske udtryk til det senromanske udgangspunkt. I første omgang indebar arbejdet en istandsættelse af bygningen, en genåbning af de romanske vinduer samt en indlemmelse af nordre korsarm i kirken, et arbejde, der blev udført i løbet af 1926. Grundet lokal interesse for

kirkens tilbageføring til dens tidligste fremtoning søgte man 1927 om tilladelse til at rive tårnet ned og genopføre søndre korsarm. Kun sidstnævnte arbejde blev gennemført, og renoveringerne var afsluttet 1929. Under istandsættelserne fremkom der mange hidtil ukendte spor i murværket, der løbende blev tænkt med ind i arbejdet. Restaureringen udviklede sig således i takt med arbejdets fremdrift og fik et betydeligt omfang, der stort set har berørt alle dele af kirken. Der blev suppleret og fortolket, så det nu kan være vanskeligt at udskille de enkelte faser i murværket. Navnlig sporene efter de senmiddelalderlige forandringer synes at være forsvundet i ønsket om at opnå et romansk udtryk. Arbejdet er dokumenteret gennem tegninger, opmålinger og fotografier, men der blev aldrig udarbejdet en samlet redegørelse.

På *nordre korsarm* blev gavlene i øst og vest fjernet, og der opførtes en ny trekantgavl mod nord, baseret på korgavlen i Odense Vor Frue (s. 1047). Præstedøren blev istandsat og de romanske vin-

Fig. 36. Kirken set fra nordvest under restaureringen 1926-29. Foto Harald Lønborg 1926. – *The church seen from the north west during the restoration of 1926-29.*

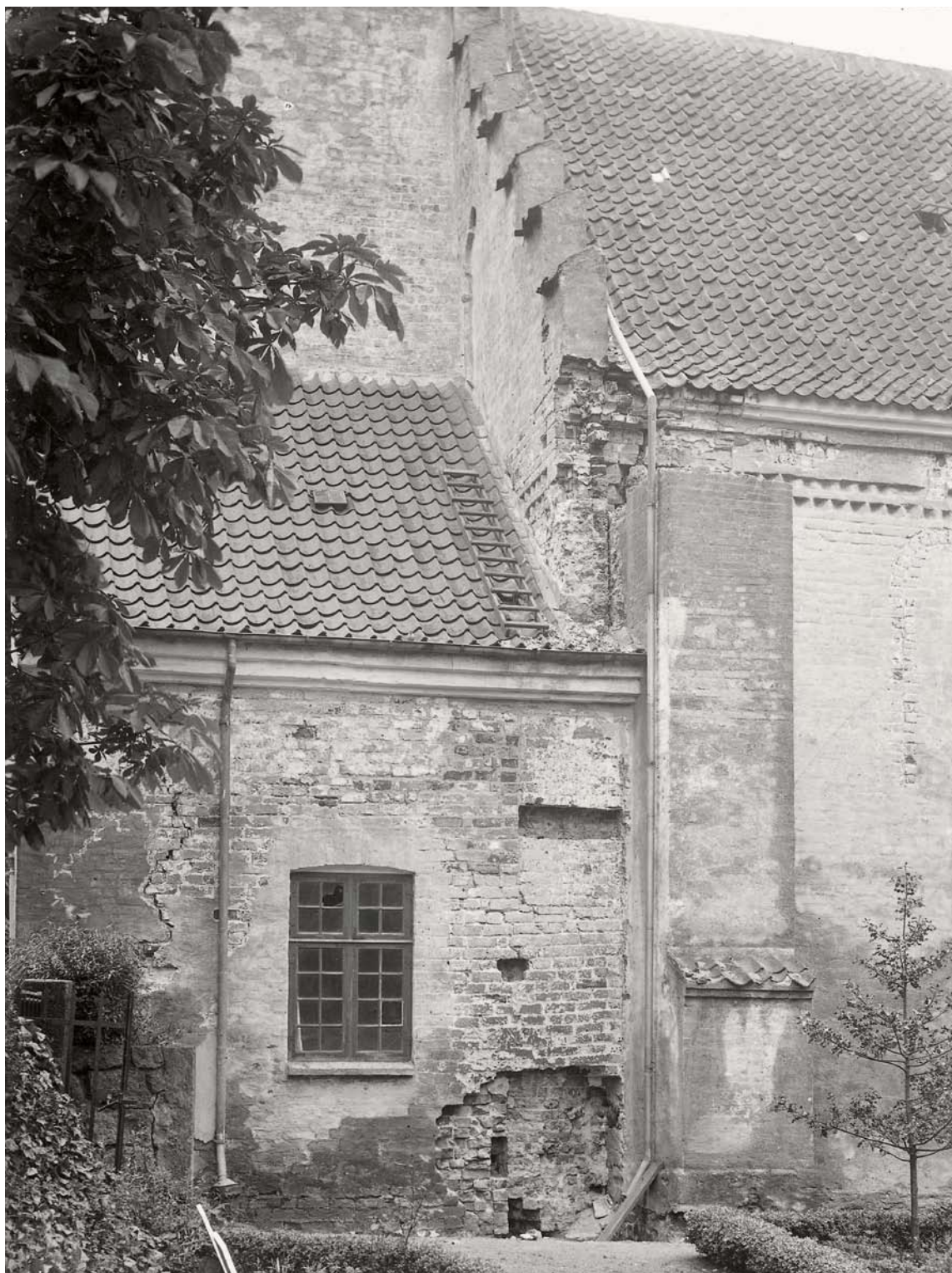

Fig. 37. Fordelingsbygningen set fra syd under restaureringen 1926-29. Foto Harald Lønborg 1926. — *The distribution building seen from the south during the restoration of 1926-29.*

Fig. 38. Søndre korsarms genopførelse. Foto 1929 i privat eje. – *Re-erection of south transept, 1929.*

duer samt det senmiddelalderlige vindue i skibet rekonstrueret, efter at alle yngre vinduer var blevet blændet. Indvendigt blev skillemurene og krypten fjernet, hvorefter der blev gravet ud til en fyrcælder, støbt i beton, under hele korsarmen med udvendig adgang fra en trappe på korsarmens østside og små vinduer over soklen. Efter at nordmuren, der hældede betydeligt, var blevet rettet op, blev der i loftsrummet støbt store betondragere, der fungerer som murankre.

Søndre korsarm er genopført 1929 som tro kopi af nordre korsarm, dog uden sidealterniche. I stedet indrettede man en forsænkning, hvori det vindske gravgitter blev opstillet (s. 2875).

Ved skibets sydside muredes en støttestille svarende til nordsidens (s. 2817) og den på det sydvestre hjørne i ønsket om at harmonisere bygningens udvendige præg.

Triumfbuen blev som nævnt totalt ommuret (jf. ovf.), og i vest genskabtes tårnets portal på

baggrund af døren i skibets nordside. Hertil kom en lang række mindre justeringer, alt sammen i et forsøg på at forstærke bygningens middelalderlige udtryk.

I *tårnrummet* reduceredes sydvæggens tykkelse betydeligt for at fritlægge den gamle portal i vest. Sydmuren blev således skalmuret og udstyret med et bueslag over den reducerede nedre del.

Gulvene dækkes af rødbrændte tegklinter lagt i sildebensmønster og suppleret med enkelte sortbrændte sten. Alterområdet er markeret med et rulskifte. Belægningen er en gentagelse af det formentlig senmiddelalderlige $\dagger$ munkestensgulv, der blev påvist under restaureringen 1926–29, og som også var lagt i sildebensmønster.⁸⁶ Før den store restaurering var gulvet dækket af gule teglsten lagt på fladen.

Alle kirkens *tagværker* blev udskiftet 1927 med nye spær af fyr.⁸⁷

Fig. 39. Den kalkmalede udsmykning i skibets østre hvælv (s. 2839). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Wall-painted decoration in the eastern vault of the nave.*

Tagbeklædning. Kirken er tækket med røde vingetegl og har haft tage af teglsten i det mindste siden 1590, da biskop Jacob Madsen beskrev den som teglhængt.⁶

Opvarmningen sker ved fjernvarme indlagt 1967 med radiatorer, der i skibet skjules bag panelkasser. 1927 installerede man et nyt centralvarmeanlæg i den ovennævnte fyrkælder under nordre korsarm.⁸⁸ Anlægget afløste et ældre 1-anlæg fra 1913, som øjensynlig var anbragt i selve 1-krypten. Tidligere var kirken opvarmet af 1-kakkelovne (jf. fig. 97), der formodentlig blev opstillet o. 1880. Kirken fik indlagt *elektricitet* 1920.

Den gamle klosterkirke står siden 1929 udvendigt med blank mur; indvendigt er den hvidkalket. Da man 1926–29 fjernede det udvendige hvidtelag, kunne det konstateres, at kirken gennem lange perioder havde stået *rødkalket* med hvidt optrukne fuger.⁸⁹

Langs kirkebygningen, der nu ligger i en lille fordybning, er der græsplæne og brosten. Foran tårnet er der anlagt et fortov, brolagt med brosten og suppleret med trædesten af granit.

KALKMALERIER

To i dag forsvundne kongemonogrammer var formentlig det eneste kalkmaleri, der stadig stod fremme efter kirkemurenes overhvidtning i 1800-tallet (s. 2844). Under den store istandsættelse 1926–29 fremkom rester af flere middelalderlige og eftermiddelalderlige udsmykninger. Hovedparten blev atter overhvidtet eller fjernet i forsøget på at genskabe kirkens romanske fremtræden. Man bevarede en formodet bygmesterindskrift i nordre korsarms østre hvælv fra tiden omkring eller kort efter kirkens første opførelsesfase (s. 2839). I skibet bibeholdte man også en senmid-

Fig. 40. Den kalkmalede udsmykning i skibets vestre hvælv (s. 2839). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Wall-painted decoration in the western vault of the nave.*

delalderlig udsmykning i hvælvene. Til samme senmiddelalderlige dekoration hører en mand med et moraliserende budskab, der er malet på sydvæggen. En ny kalkmalet indskrift svarende til bygmesterindskriften i nordre korsarm blev anbragt i den genopførte søndre korsarm 1929 (s. 2841).⁹⁰

Kalkmalerierne er efterfølgende løbende blevet rensat og eftersat. Senest er de besigtiget 2012.⁹¹

1) O. 1250, en bygmesterindskrift. I nordre korsarms østre hvælvs kapper er der med sorte majuskler skrevet »Hoc op[us] kanutus fecit« (Knud gjorde dette værk). Indskriften må forstås som en sjælden bygmesterindskrift.⁹² En kun lidt yngre parallel kan eksempelvis nævnes i Varpelev Kirke (DK *Præstø* 404 ff.).

2) O. 1525, en dekoration af skibets to hvælv, hvortil som nævnt hører en mand på sydvæggen. Konservator Harald Borre, der 1929 forestod

restaureringen af malerierne, fandt, at hvælvudsmykningen i skibet overordnet var velbevaret, men detaljer blev suppleret.⁹³ Om mandsfiguren på sydmuren skriver Borre intet, men af fotografier fra restaureringen fremgår det, at den er blevet hårdt retoucheret, således ses figurens erigerede mandslem ikke på fotografierne (fig. 96).

I det østre hvælv er Johannes Evangelistens ørn (fragmentarisk) malet på den øverste slutsten, mens de tre øvrige evangelister er repræsenteret på de mindre slutsten; fra syd Markus-løven, Mattæus-englen og Lukas-oksen. Den østlige slutsten dekoreret af en grøn hvirvelroset. Fra alle slutsten udgår der spinkelt, rødt planteslyng, som strækker sig ud i kapperne (fig. 39).

I vestre hvælv gentages de slyngede bladranker dog her med en stor, rød og blå passerroset i den midterste slutsten og hvirvelrosetter i de mindre (fig. 40).

Hvælribberne i begge fag er smykket med skiftevis røde og blå sparrer, der udgår fra den centrale slutsten og strækker sig ned til hvælvet's vederlag.

Sydturens midtpille er dekoreret med en krølhåret mandsfigur (nu ca. 180 cm høj), hvis fødder er gået tabt. Han griber om hvælpillen, som han kælent lægger sin kind imod, ligesom han synes at presse sit lem ind imod pillen (fig. 41). Manden, der er tolket som onanist, står i rød kjortel med knapper fortil og brune hoser.⁹⁴ Om livet har han en taske eller pung(?).

Uanset hvor meget konservatoren 1929 så af mandslemmet (se ovf. og fig. 96), må manden formentlig forstås som et af de i senmiddelalderen populære moraliserende motiver tænkt til menighedens opdragelse.⁹⁵ En mulig tolkning af figuren vil være en advarsel mod dårskab, selvbesmittelse og jordisk kærlighed – her illustreret ved mandens forblændede hengivenhed for det døde murværk.

3) 1929, indskrift (fig. 42). Til markering af kirken omfattende renovering blev versalindskriften »Hoc opus kanutus renovavit a(nno). d(domini). MCMXXIX« (Knud fornyede dette værk i Herrens år 1929) malet i den genopførte søndre korsarm. Teksten er skrevet med sorte majuskler og spiller på sammenfaldet mellem den middelalderlige bygmesters og restaureringsarkitektens navne.

†*Kalkmalerier.* 1) 1425-50, på triumfmurens vestside, udført før skibet fik indbygget hvælv (fig. 43). Kalkmalerierne kendes kun gennem et fotografi fra 1927 og blev fjernet, da man ombyggede triumfmuren. Billederne var en del af en *Dommedagsfremstilling*, udført da den ældre, senromanske udformning af triumfmuren blev sløjet (s. 2826). En figur, der må opfattes som Maria, ligger knælende med løftede arme højt oppe på triumfmurens nordside, hvor hun delvist er dækket af hvælvkappen. Hun er iklædt en kjole med langt slæb og sirlige, bløde foldekast, hvis plasticitet understreges af omhyggelige schatteringer.

Fig. 41. Den såkaldte onanist. Kalkmaleri, o. 1525, på skibets sydmur (s. 2841). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The so-called onanist.*

Fig. 42. Den kalkmalede indskrift i søndre korsarm udført 1929 (s. 2841). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Wall-painted inscription in south transept, executed in 1929.*

Adskilt fra Maria ved en kraftig streg ses en fremstilling af de frelste, der modtages i Himmelborgens port.

En skaldet Skt. Peter med en overdimensioneret nøgle i hånden står i en kvaderstensarkitektur rejst over en fantasifuld sokkel prydet med runde bosser. Peter griber ud og hjælper de frelste ind gennem porten. De seks gengivne frelste er alle nøgne kvinder; de forreste tre er iklædt nonners hovedklæde, de tre sidste har udslået hår som jomfruer.

Over Himmelborgen sidder glorieomkransede hellige med foldede hænder og ser ned på de frelste kvinder. Udrullede skriftbånd sætter ord på deres glæde. Bånd med indskrevne minuskler gentager »Sanctus« (Hellig) tre gange, mens der på båndene i nedre række læses: »gaudeamus«, »cantate d[o]m[i]n[i]«, »gloria...« (Samlet og oversat: Fryd jer, syng Herrens pris...). Det sidste ord i sidste skriftbånd lader sig ikke umiddelbart tyde, men samlet er indskriften en parafrase over indgangssalmen under messen.

Malerierne har et raffineret, stregbåret præg af elegance i kropsholdning og ansigtstræk. Håret tegnes ligeledes med let svungne krøller som et ekko af den såkaldte internationale gotik, der genfindes i eksempelvis Kongstedværkstedet og i Højelseværkstedet på Sjælland, begge aktive

o. 1425–50. Omtrent samtidige fynske parallel-
ler til udsmykningen fandtes i Skt. Knuds Kirkes
(†)hvælvinger (s. 392–95), og kan ses i Ullerslev
Kirke (Svendborg Amt).

2) O. 1500? Triumfmuren fik øjensynlig en ny
udsmykning i senmiddelalderen (fig. 43). Ud-
smykningen kan nu kun identificeres som re-
sterne af en stor, stående engel, der var malet over
malerierne fra o. 1425–50. Englen var stærkt øde-
lagt, men afslører arkaiske træk i glorien og vinge-
fjerenes udformning. Det kan ikke udelukkes, at
den hører til samme senmiddelalderlige udsmyk-
ning, der findes i hvælv og på skibets sydvæg.

3) O. 1550. En frise med våbenskjolde, der
formentlig har haft en middelalderlig forgæn-
ger, blev genfundet 1926–29 højt på skibets
syd- og nordvæg (fig. 44).⁹⁶ Dens alder lader
sig ikke med sikkerhed bestemme, men de un-
der restaureringen frilagte dele hører stilistisk
hjemme i 1500-tallets midte. Den kalkmalede
frise udgjordes af fligede våbenskjolde over et
dobbelt bånd. I båndets øvre del stod skjold-
indehavernes navne med kapitæler, mens nedre
del var udfyldt med spinkelt renæssanceplante-
slyng. Frisen viste 30 eller 31 klosterjomfruers
navne og våbener.⁹⁷

Den første redegørelse for frisis indhold findes
i en præsteindberetning 1623/24 til Ole Worm.
Øjensynlig var P. F. Suhm 1779 i besiddelse af
to senere registreringer af skjoldefrisen, der sup-
plerer og korrigerer Worms oplysninger.⁹⁸ Ifølge
Suhm er de to lister udført efter 1646; hvornår
oplyses ikke præcist.⁹⁹ Listerne kunne således
være blevet udarbejdet i forbindelse med eller ef-
ter Iver Vinds istandsættelse af kirken (jf. s. 2832).
Desværre stemmer Suhms fortegnelser ikke over-
ens, hvilket vanskeliggør brugen.

Fig. 43. Fragmenterne af den †kalkmalede udsmyk-
ninger på triumfmurens nordside, der ligger i flere lag.
Den ældste udsmykning er en fremstilling af Domme-
dag, 1425–50 (s. 2841). Dernæst anes rester af en sen-
middelalderlig engel (s. 2843) og våbenskjolde, o. 1600
(s. 2843). Foto Harald Lønborg 1926. – *Fragments of the
†wall-painted decorations on the north side of the chancel
arch wall, in several layers. The oldest decoration is a Judge-
ment Day from 1425–50. After this the remains of a Late
Medieval angel and coats of arms, c. 1600, can be made out.*

I præsteindberetningen til Ole Worm opregnes
følgende klosterjomfruers navne fra frisen: Jom-
fru Karen Skinckell, Jomfru Dorte Porss,¹⁰⁰ Jom-
fru Karren Ulfeld, Jomfru Marine¹⁰¹ Ulfeld, Jom-
fru Anne Knudzaater,¹⁰² Jomfru Anne¹⁰³ Skiell,
Jomfru Kirstine Schiell, Welbiur[dige] jomfru Kir-
stine Claussdaater,¹⁰⁴ Gammel jomfru Margrete
Hannsdaater,¹⁰⁵ Jomfru Sidzell Bille, Unge jomfru
Margrete Hannssdaater, Jomfru Sidzell Thermhu-
uss,¹⁰⁶ Jomfru Margrete Skinkell,¹⁰⁷ Jomfru Mar-
grete Nielsdaater aff Arreschouff,¹⁰⁸ Jomfru Mar-
grete Norreby, Jomfru Ingeborg¹⁰⁹ Norby, Jomfru
Anna¹¹⁰ Lunge, Jomfru Marine Walkendorff, Jom-
fru Anne Urne, Jomfru Anne Friiss, Jomfru Ka-
rine Randzouv, Jomfru Magdalene Hansdaater,¹¹¹
Jomfru Anne Huitfeldt, Jomfru Margrete Clauss-
daater,¹¹² Jomfru Johanne Hanssdaater,¹¹³ Jomfru
Anne Jacobsdaater,¹¹⁴ Jomfru Karine Jenssdaater,¹¹⁵
Jomfru Sophia Knudzaater, Jomfru Alhed Friiss,
Jomfru Gert[r]ud Stiessdaater, Jomfru Dorete
Stiesdaater.¹¹⁶

Tilsvarende friser kendes fra Skt. Bendts Kirke
i Ringsted (DK Sorø 142–46) og Sorø Kirke (DK
Sorø 53–57). Her blev friserne opmalet eller re-
staureret i 1500-tallets sidste del, og det er sand-
synligt, at noget tilsvarende er sket i Dalum. End-
videre kan der peges på lignende friser i Tvillum
(DK Århus 1091 ff.) og Ystad kirker.

4) O. 1575. I triumfbuens nordre vange kunne
der under restaureringen 1926–29 ses dele af en
stående mand. Han bar tilsyneladende en pibe-
krave og havde et hageskæg karakteristisk for re-
næssancetiden.

5) O. 1600 (fig. 43). Et våben med tre hvide,
vandrette bjælker på sort baggrund var malet på
triumfbuens nordre side i samme højde som den
fladbuede muråbning (s. 2826). Skjoldet omslut-
tes af kraftigt, slynget renæssanceløvværk. Det kan
ikke udelukkes, at skjoldet er samtidigt med skjold-
defrisen (nr. 3).

6) O. 1646 (fig. 45), kalkmalet mindetekst over
Iver Vind (†1658). Indskriften, der gentog ordly-
den på hans mindetavle (s. 2875), var forment-
lig skrevet med rød frakturskrift. Teksten kan
opfattes som forløber for mindetavlen eller som
en gentagelse, der ikke nødvendigvis har siddet
samme sted i kirken. Indskriften kendes kun fra

Fig. 44. Fragmenterne af den $\dagger$ kalkmalede skjoldefrise, som den fremstod på nordvæggen under kirkens restauration 1926-29 (s. 2835). Foto Harald Lønborg 1926. – *Fragments of the $\dagger$ wall-painted escutcheon frieze as it appeared on the north wall during the restoration of the church 1926-29.*

fotografier, og det er uklart, præcis hvor i kirken teksten stod malet. Formentlig har den været anbragt i gravkrypten under kapellet (s. 2875).

7) 1716, en baldakin malet omkring gravsten nr. 5 (s. 2872), der var indmuret i korbuens nordre vange (fig. 97). Baldakinen var udført med kraftige foldekast, der har illuderet, at gravstenen var svøbt i klæde.

8) 1700-tallets første del, et stort draperi, der dannede baggrund for alteret og var flankeret af kongemonogrammer (fig. 97). Draperiet blev omgivet af Christian 4's og Frederik 4's monogrammer, som sad sammen med en cirkulær kartouche, der sandsynligvis har indeholdt en indskrift. Bemalingen havde aldrig været overkalket, da den blev overhvidtet 1926-29.

Fig. 45. Kalkmalet mindeindskrift i Iver Vinds kapel, o. 1646 (s. 2874). Placeringen i kirken er usikker, men den gentages på mindetavlen (s. 2875). Foto Harald Lønborg 1926. – *Wall-painted commemorative inscription in Iver Vind's Chapel, c. 1646.*

INVENTAR

Oversigt. Kirkens middelalderlige inventar omfatter tre genstande. Den romanske døbefont tilhører Højby-typen, men udmærker sig ved at have malet i stedet for hugget udsmykning. Det er imidlertid usikkert, om fonten stammer fra Dalum, som senest i senmiddelalderen tjente som sognekirke, eller er overtaget fra Højby efter nedrivningen (jf. s. 2912). Korbuekrucifikset stammer fra tiden o. 1275-1300 og fremstår nu med fornyede arme og forfødder, en tornekrone er fra 1600-tallet og korset fra 1929. Endelig ejer kirken et par sengotiske alterstager.

Den for klostret så omskiftelige tid efter reformationen er meget sparsomt repræsenteret, særligt af gavlene til to herskabsstole, hvoraf den ældste må have tilhørt lensmanden over Dalum Kloster, rigets kansler Johan Friis, og være opsat før hans død 1570. Den anden bærer Odensekøbmanden Niels Olufsen Baggers navnetræk og årstallet 1585. Et nürnbergsk dåbsfad stammer fra samme periode, ca. 1550-1600.

1600-tallet er rigt repræsenteret, først og fremmest af en prædikestol og en altertavle tilskrevet billedskærer Anders Mortensen, Odense, og skænket af kirkens ejer, lensmand Iver Vind, og hans hustru Helvig Skinkel i forbindelse med kirkens restaurering 1646-47. Begge genstande er udført i billedskærerens typiske afdæmpede bruskbarok og blev opsat i kirken 1647 (jf. s. 2846

og *prædikestol s. 2854). Fra samme periode stammer altersølvet udført af odenseguldsmiden Simon Mathiesen og skænket af biskop Niels Hansen Bang og hustru Anna Hansdatter. Oblatæskan er et lidt yngre Augsburgerarbejde fra 1704, skænket af Maren Lassen, enke efter sognepræst Jens Pedersen Bergendal.

Fra 1700-tallet stammer også de to klokker støbt henholdsvis 1750 af Johan Barthold Holtzmann, København, og 1765 af Michael Carl Troschell, København, samt et tårnur.

Hovedistandsættelsen 1926-29 har sat et markant præg i form af nyt alterbord, alterskranke, stolestader, korpaneler, dørfløje, lysekroner og orgelpulpitur, alt tegnet af Knud Lehn Petersen; træskærerarbejdet er i historiserende stil med udgangspunkt i Anders Mortensens arbejder.

Farvesætning og istandsættelser. Kirkens hovedinventar, altertavle og prædikestol, fremstår i blankt egetræ med sparsom forgyldning. Visuelt domineres rummet imidlertid af de mange nyanskaffelser fra restaureringen 1926-29, som fremstår i okseblodsrod med detaljer i blå og guld: alterbord, alterskranke, korpaneler, stolestader og orgelpulpitur.

I forbindelse med istandsættelsen 1646-47 fremgår det, at den ældre *prædikestol fra 1631 blev solgt til annekskirken. Både den nye altertavle og prædikestol var tidligere i al fald delvis farvestafferede, og på krucifikset er fundet farvelag fra 1700-tallet.

Fig. 46. Detalje af altertavlen, 1647. Kerubhoved (s. 2846). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece, 1647. Head of cherub.*

Alterbord (fig. 47), 1926–29, tegnet af Knud Lehn Petersen. En rammekonstruktion af fyr, 262×118 cm og 105 cm høj, beklædt med fyldingspaneler. Forsiden har tre spejlfyldinger med svungen overkant og i midten en profileret rombe, mens sidepanelerne har to glatte fyldinger. 1973 indrettedes et skab i bagsiden.⁴⁰ Om det forhenværende †*alterbord* vides intet andet, end at det var en rammekonstruktion af fyr, som målte 195×54 cm, var 102 cm højt og delvis blåmalet.¹¹⁷

†*Alterklæder*. 1) Nævnt 1721, af rødt fløjel med guldgalonier.²⁵ 2) Nævnt 1862, af rødt fløjel.⁴⁰

Altertavle (fig. 46–49, 97), 1647, tilskrevet Anders Mortensen og skænket af Iver Vind og Helvig Skinkel.

Tavlen er arkitektonisk opbygget med højt postament, topstykke og vinger samt topgavl i vilter bruskbarok. Storstykket har ovalt malerfelt i ramme med flammeliste og kerubhoved samt bruskværksornamentik. Feltet flankeres af snoede, vinrankeomvundne søjler, der bærer den forkrøp-

pede frise, der rummer to tværrektangulære profilerede fyldinger. På frisefremspringene er udskårne vrængemasker (fig. 98).

Topstykket svarer til storstykket, blot er topfeltet rektangulært, og frisen rummer kun en enkelt fylding. Det krones af en kartouchegavl, der bærer den opstandne Kristus med korsprydet sejrsvane. Yderst på topgesimsen står to romerske soldater. Postamentet rummer to felter og har på de markerede fremspring udskårne våbenskjolde i kartoucher for Iver Vind (nord) og Hedvig Skinkel (syd).

Altertavlen fremstår i blank eg med forgyldte detaljer. I postamentfeltets fyldinger er nadverens indstiftelsesord anført med forgyldt fraktur, mens de to våbenskjolde har blå, sort og forgyldning.

Fig. 47. Altertavle, 1647, skåret af Anders Mortensen og skænket af Iver Vind samt Helvig Skinkel (s. 2846). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altarpiece, 1647, carved by Anders Mortensen and donated by Iver Vind and Helvig Skinkel.*

Fig. 48. Detalje af altertavlen, 1647. Topstykke (s. 2846). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece, 1647. Top piece.*

Der ses endnu spor efter en kridtgrund, som indikerer, at altertavlen tidligere var stafferet. Restaureret 1988 ved Bent Jacobsen.¹¹⁸

Altermalerierne er oprindelige. Storfeltet (jf. fig. 49), o. 1647, viser Nadveren og er malet i olie på træ med forlæg i Boëtius Adamsz Bolswerts kobberstik efter et maleri af Rubens fra 1631/32.¹¹⁹ Topfeltsmaleriets fremstilling af Bønnen i Getsemane Have, o. 1647, er malet i samme teknik på grundlag af Zacharias Dolendos kobberstik efter Karel van Mander fra 1596/98.¹²⁰

Altertavlens opsætning 1647 er dokumenteret af en trækile med de skårede indskrifter: »Valentin Herman von Zerbst auf (an)haldt 1647« og »Hans Tahcs von Sunderborg«.³⁸ Kilen, som blev fundet ved restaureringen 1988, tjente til at til-

passe tavlens dele til hinanden, og denne placering udelukker, at der er tale om egentlige signaturer. I stedet må navnene forstås som henvisende til to håndværkere, der har medvirket til at samle altertavlen i kirken.

Tilskrivningen til Anders Mortensen kan regnes for temmelig sikker. Dels røbes billedskærerens gode anatomiske fornemmelse af vrængemaskerne,¹²¹ dels genfindes udformningen af soldaterne og af den opstandne Kristus i hans dokumenterede altertavle i Odense Domkirke (s. 539). Dalmultavlen indtager en central plads i Mortensens produktion og derved i den fynske billedskærer-kunst ved 1600-tallets midte, idet han med den introducerede en enklere bruskbarok altertavletype kendetegnet ved en klar arkitektonisk opbyg-

Fig. 49. Detalje af altertavlen, 1647. Topfeltsmaleri forestillende Kristus i Getsemane Have, efter Karel van Mander, (s. 2848). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece, 1647. Top panel painting showing Christ in the Garden of Gethsemane, after Karel van Mander.*

Fig. 50. Altersølv, 1663, skænket af biskop Niels Hansen Bang og hustru Anna Hansdatter Chulenbrun (s. 2850). Oblatæske, 1704, skænket af Maren Lassen (s. 2851). Alterkande, 1934, skænket af N. P. Hansen, Fruens Bøge (s. 2851). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar plate, 1663, donated by Bishop Niels Hansen Bang and his wife Anna Hansdatter Chulenbrun. Wafer box, 1704, donated by Maren Lassen. Altar jug, 1934, donated by N. P. Hansen, Fruens Bøge.*

ning, og ved at de bruskarokke ornamenter primært udfolder sig på vinger og topstykker. Denne løsning var i særdeleshed velegnet til landsbykirkernes mindre altertavler, og de nævnte principper blev i de følgende år fulgt af både Mortensen selv i Asperup (Vends Hrd.) og Agedrup (Bjerger Hrd.),¹²² og af andre fynske billedskærere.¹²³

**Altertavle*, senmiddelalderlig, tilskrevet Bernt Notkes værksted. Ifølge en præsteindberetning fra 1706 skal tavlen i Thurø Kirke (Svendborg Amt) være overført dertil fra Dalum Kirke i 1639 på Ellen Marsvins foranledning, men basis for denne oplysning er uvis.¹²⁴ Nu i NM (inv.nr. MMCXLVIII).

†*Sidealtertavle*, nævnt 1590 af biskop Jacob Madsen som en »Skarns Taffle met Jomfrue Marias Billede«. Den er måske identisk med det 'alter', om hvilket det 1623 berettes, at det blev overført fra Sanderum Kirke til Dalum i lensmand Absalon Gøyes tid (1579-1602, jf. s. 2914).¹²⁵

Altersølv (fig. 50), 1663, udført af Simon Matthiesen, Odense, og skænket af biskop Niels Hansen Bang og Anna Hansdatter Chulenbrun. Den 21,2 cm høje *kalk* har sekstunget fod med bred standkant. Et krucifiks er monteret på en af tungerne, og på de flankerende tunger er indgraveret hhv. Bangs våbenskjold med initialerne »NHB« for Niels Hansen Bang, og en due foran to planter samt initialerne »AHD« for Anna Hansdatter. Tværs under skjoldene ses årstallet »1663«. Foden er drevet stejlt op i et slankt skaft, af form som fire bundtede stænger; i overgangen fra fod til skaft ses vindrueklaser og tre profillister. Midtknoppen er sekstunget med bosser, hvorpå med versaler læses »Ihesvs«. Bægeret er sekundært. På standkanten er guldsmedens mærke (*Bøje* II, 4080) stemplet to gange. Den formentlige samtidige *disk* (fig. 50) er 15,5 cm i tværmål og har cirkelkors på fanen.

†*Altersæt*, 1544, skænket af Johan Friis. Formentlig bortplyndret under Karl Gustav-krigene 1657-60.¹²⁶

Oblateske (fig. 50), med graveret årstal 1704, et Augsburgarbejde skænket af Maren Lassen, enke efter sognepræst Jens Pedersen Bergendal (jf. epitafium nr. 3). Æsken er oval, tværmål 6,5×8 cm, 4 cm høj. Siderne er smykket med drevne blomstermotiver, og det let hvælvede låg med en blomsterbort og en bladbort, der danner et centralt felt, hvori er graveret spejlmonogrammet »JPML«, og årstallet 1704. Under bunden ses Augsburgs mærke, en oldermansranke og et ulæseligt mesterstempel.¹²⁷

Alterkande (fig. 50), 1934, skænket af N. P. Hansen, Fruens Bøge, udført af Grann & Laglye, København.¹²⁸ Den er udført i nyklassisk formsprog med svunget korpus, hank og hældetud. På korpus er indgraveret et kors med trepasender og om halsen en rombefrise. Under bunden ses fire stempler, hhv. Grann & Laglyes mestermærker, mærke for guldsmeden Jean Surel, Odense, Johannes Siggards gardejnsmærke og en torshammer.

†*Sygesæt* 1) Nævnt 1721, af manggods; 1746 anskaffedes en læderpose til opbevaring.²⁵ 2) 1753, bestående af kalk og disk og tilhørende futteral.¹²⁹

Fig. 51. Alterstager nr. 1-2, sengotiske (s. 2851). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar candlesticks nos. 1-2, Late Gothic.*

Fig. 52. Alterstager nr. 3-4, 1898 (s. 2851). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar candlesticks nos. 3-4, 1898.*

Alterstager. 1-2) (Fig. 51), sengotiske, o. 1550, 33 cm høje med hvælvet fod, cylinderskaft med midtled og lyseskål, der spejler foden. 3-4) (Fig. 52), 1898, 35 cm høje med profileret fod, balusterskaft og flad lyseskål.

To *femstager* fra 1900-tallets første halvdel er 40 cm høje og udført i art deco-stil. Opstillet i triumfmurens nicher.

Syvstage, 1939, af jern, udført af Hans Rasmussen, Hudevad,¹³⁰ 69 cm høj (jf. fig. 13). Den har rundbuede arme, der udgår fra den midterste, rette lysearm. Armene er monteret på en kugleformet fod. Opsat i nordre korsarms østlige vinduesniche.

Kirken ejer tre *messehagler* fra 1977 i de liturgiske farver grøn, lilla og rød.⁴⁰ †*Messehagler*. 1580 ejedes fem messehagler af silketøj.¹³¹ To hagler blev 1642 solgt til Sanderum Kirke.¹³² En ældre hagel er omtalt 1661 som værende stjålet af svenske soldater under Karl Gustav-krigene, ligesom 'andre af kirkens ornament'.¹³¹ I 1721 ejede man en hagel af rød blomstret fløjel med guldgaloner.²⁵ 1938 anskaffedes en grøn hagel designet af G. Biilmann Petersen, og 1951 en designet af H. G. Skovgaard.¹³³ †*Korkåbe*, nævnt 1580, af rødt fløjel.¹³¹

Fig. 53. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior of church looking west.*

Døbefont (fig. 55), romansk, af granit, 92 cm høj. Den har glat, cylinderformet kumme (68 cm i tværmål) og fod formet som en omvendt terningkapitæl. Typemæssigt hører den til Højbytypen, der er udbredt i egnene syd for Odense (Mackeprang, *Døbefonte*, 109–10), men fonten er unik indenfor gruppen derved, at dens udsmykning ikke er hugget, men malet i en polykrom staffering (rødt, gult og sort).¹³⁴ Hovedmotivet er rundbuede arkader med stavkapitæler samt en akantusrække og på skaftvulsten en tovsno-ning (fig. 99). Stafferingen blev opmalet 1749.¹³⁵ Mackeprang formodede, at fonten skulle være tilgået fra †Hjallese Kirke i forbindelse med den-nes nedrivning 1576.¹³⁶ Det kan dog ikke helt udelukkes, at fonten stammer fra Dalum, som i al fald i den senere middelalder ser ud til også at have fungeret som sognekirke, og som i så fald havde brug for en font, længe før Hjallese blev nedrevet (jf. s. 2912).

Dåbsfad (fig. 54), 1550/1600, antagelig et nürnbergarbejde. Det måler 60 cm i tværmål og er i bunden prydet af den kejserlige dobbeltørn med krone og det sammensatte habsburgske våben, indrammet af en minuskelindskrift, der gentages fire gange: »Got sei mit uns«. På fanen ses en hjort-og-hund-frise og inderst en række af stemplede blomster. Fadet er af en ret almindelig type (jf. f.eks. s. 1103 og *DK Ringkøbing* 1618).

1749 omtales et †fontelåg, som fik en ny 'gesims'.²⁵ Låget har sandsynligvis kunnet hæves via den bjælke, som fortsat ses indmuret i åbningen i triumfmurens nordre side (jf. fig. 16 og 17).

Alterskranke (jf. fig. 23), 1926–29, tegnet af Knud Lehn Petersen. Rektangulær med gitter formet som en neobarok ornamentfrise under en håndliste med tandsnit. Den fremstod 1965 i mørkt, forgyldt træ, men har nu rødt rammeværk, grå håndliste og forgyldt gitterværk.¹³⁷

Korbuekrucifiks (fig. 56), o. 1275–1300, med kors i middelalderstil tegnet 1929 af J. Vilh. Petersen.¹³⁸ Figuren, nu 193 cm høj, har i 1600-tallet fået en stor ny tornekrone, ligesom arme og forfodder er fornyet, måske ligeledes i 1600-tallet. Hovedet, på en høj svajet hals, er let sænket imod højre skulder, kroppen hænger lodret, og højre ben er lagt over det venstre med fodens

Fig. 54. Dåbsfad, formentlig et nürnbergarbejde 1550/1600 (s. 2853). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Baptismal dish, probably Nürnberg work 1550/1600.*

inderside vendt delvis frem. Af hensyn til den dominerende, grenede tornekrone er issen blevet afsavet, hvorved alle spor efter en eventuel oprin-

Fig. 55. Døbefont, romansk (s. 2853). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Font, Romanesque.*

delig krone er forsvundet. Håret, der lader helt flade øreflipper fri, danner bølger og ender i let snoede kuglelokke på skuldrene. Ansigtet er lidt skævt, brynene er smertefuldt sammentrukne, øjnene spidsovale med smalle låg, næsen lige, men ikke symmetrisk, munden halvåben med spidst fremstående underlæbe. Den kraftige moustache ender ved mundvigene i en kuglelok, der slutter sig til fuldskæggets to rækker af kunstfærdige lokke. Det hvælvede bryst fremtræder lidt skævt med diskrete ribben, navlen er skåret som et øje, og højre sides spydsår er snarest sekundært. Lændeeklædet, der lader højre knæ delvis udækket, har løst draperet vulst med kort hængesnip i venstre side, og modsat ses rester af en afstødt knude, der øjensynlig fandtes endnu 1898. Foran venstre lår vidner let knækkende skålfolder om kendskab til den højgotiske stil fra århundredets anden halvdel, mens man ved siderne ser smalle v-folde og folderør, som ender i bølgesomme.

Venstre fod har stærkt markeret hæl til støtte mod det oprindelige *†kors*. Forfodderne er uformeligt korte, og de ligeledes fornyede arme har knugede hænder og er skåret i ét langt stykke indfældet bag skuldrene. Om de oprindelige *†arme* havde samme konstruktion, kan ikke siges. Figurens bagside har en dyb udhuling, der er åben forneden. Det nye kors er af Livstrætype med firpasfelter.

Krucifikset har bemaling fra 1929, hvorunder der på figuren 1992 er konstateret ældre farver, dog intet middelalderligt. Det ældste farvelag havde elfenbensfarvet karnation på mørkegrå undermaling, blå lændeklæde på gul grundering og spanskgrøn tornekrone.¹³⁹ 1965 stod det med blå, lilla, rød og grøn bemaling.¹³⁸

Krucifikset kan oprindeligt tænkes at have haft plads i den øvre midtarkade af skrankemuren mellem kor og skib (s. 2815). O. 1425-50 må det være flyttet til den store nyigennembrudte kor-bue (s. 2826). Barokiseringen er formentlig sket i sammenhæng med en almen inventarfornyelse o. 1650. 1898 hang figuren vestligst på skibets syd-væg, fæstnet til et simpelt trækors fra 1800-tallet; klædet sagdes da at være »bundet ved højre side«. Efter restaureringen 1929 er krucifikset flyttet til skibets østfag. Den seneste konservering er foretaget 1976.

Prædikestol (fig. 57-62), o. 1647, tilskrevet Anders Mortensen og muligvis skænket af Iver Vind og Helvig Skinkel (jf. s. 2846 og 2874).

Stolen består af en kurv i fem fag med relieffer af Jesus og evangelisterne, en lydhimmel samt en opgang med udkåret mægler. Kurvens arkadefag adskilles af vinløvsomvundne salomoniske søjler. De enkelte fag har flankerende bølgelister, som ikke alle er bevaret, arkadebuerne dannes af baste blade og flangeblade og flankeres på hjørnerne af skulpturer. Regnet fra opgangen forestiller disse 1) Mattæus (fig. 58), som med sin ene hånd støtter bogen mod sin hofte, mens han lægger højre hånd på hovedet af englebarnet ved sin side. 2) Markus (fig. 59), der med højre hånd markerer et ord i den åbne bog, han bærer. Hans blik er rettet ned mod løven, der hviler ved hans venstre fod. 3) Kristus som Verdensfrelser (fig. 60), med globen i den ene hånd og den anden løftet i en velsignende gestus. 4) Lukas (fig. 61), som holder sin bog i venstre hånd, mens han med højre peger frem for sig; ved hans venstre fod ses den bevingede okse. 5) Johannes (fig. 62), der kigger ned foran sig. I venstre hånd holder han sin bog, og ved hans side står ørnen.

Postamentet er udformet som et karnisfremspring, og dets fag adskilles af bøjler med vrængemasker. Gesimsens glatte frisealter er adskilt af bøjler med fremspringende kerubhoveder, der understøtter håndlisten. Under prædikestolen er en svajet underbaldakin med en nedhængende vindrueklase.

Himlens frise brydes af fremspring med kerubhoved, under hjørnerne hænger nedadvendte småspir, mens prydgavlene er udført som vrængemasker med akantusslyng og spir.¹⁴⁰ På himlen er stillet udkårne figurer i form af en Korsfæstelse med Johannes, Maria, hovedsmanden og romerske soldater. Loftet er glat med midtroset.

Den ligeløbende *opgang* er muligvis oprindelig. Vangen er prydet med tre profilerede fyldinger afskilt af reliefskårne planteomvundne, halve snosøjler; den midterste adskiller sig dog fra de øvrige, og fra prædikestolens søjler, ved at have aflange, smalle blade. Under vangen er en bølgeliste udformet som arkadefelternes indramning. Opgangen afsluttes af en mægler udformet som en snosøjle, som afsluttes foroven af en vindrueklase.

Fig. 56. Korbuekrucifiks, o. 1275-1300 (s. 2853). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Chancel arch crucifix, c. 1275-1300.*

Fig. 58–62. Detaljer af prædikestolen, 1647 (s. 2854). Foto Arnold Mikkelsen 2013. 58. Mattæus. 59. Markus. 60. Kristus som verdensfrelser. 61. Lukas. 62. Johannes. – *Details of pulpit, 1647. 58. Matthew. 59. Mark. 60. Christ as Saviour of the World. 61. Luke. 62. John.*

Prædikestolen fremstår i egetræets lyse farve suppleret med delvis forgyldning af keruber, vrængemasker, profillister og snosøjler, alt fra 1989, da stolen gennemgik en snedkermæssig istandsættelse, blev renset og fik opfrisket forgyldningen.¹⁴¹ Stolen må også oprindeligt have været delvist staf-feret, idet der nok anes spor af kridtgrundering i hængeklasernes fordybninger og på gesims og frise, ligesom der ved nævnte restaurering blev konstateret forgyldning på ranker, forsølvning med grøn lasur på blade og spor af sort maling på frise og po-

Fig. 57. Prædikestol, 1647, skåret af Anders Mortensen (s. 2854). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Pulpit, 1647, carved by Anders Mortensen.*

stamentfelter, men indvendigt i himlen ses spor af en oprindelig indskrift i forvanskede græske bogstaver malet med hvidt direkte på det blanke træ.¹⁴²

Stolen blev renset med sæbelud og mørklakeret 1877,¹⁴³ mens opgangen er blevet restaureret 1939.⁴⁰

Prædikestolen er en variant over billedskærens stol til Vor Frue Kirke i Odense fra 1639, der er rigere i sit billedskærerarbejde, men udført i samme grundform med karnisprofileret postament og høj gesims (s. 1107 ff.). Kerubhovederne peger på et særligt nært slægtskab mellem de to stole, idet de følger samme forlæg. Stolens enkle udformning med salomoniske hjørnesøjler, koncentrerer af billedskærerarbejdet til bøjler og

Fig. 63–64. Gavle (†)herskabsstole opført af hhv. Johan Friis', før 1570, og Oluf Bager 1585 (s. 2858). Foto Arnold Mikkelsen 2013. 63. Nord. 64. Syd. – Gables of (†)family pews erected by Johan Friis, before 1570, and by Oluf Bager, 1585. 63. North. 64. South.

arkadefelter, således at den arkitektoniske form står tydeligere frem, blev et forbillede for talrige prædikestole udført af Anders Mortensen selv og særligt af »Middelfartskolen« omkring Hans Nielsen Bang.¹⁴⁴

Prædikestolen var indtil 1926 opsat i skibets sydøstlige hjørne med opgangen under triumfbuen. Nu opsat under triumfbuen med opgangen langs murens østside. Et *timeglas* blev anskaffet til prædikestolen i 1742.²⁵

Den ældre *Prædikestol* fra 1631 blev 1647 solgt til Sanderum Kirke i forbindelse med Dalum Kirkes istandsættelse sidstnævnte år (jf. s. 2975).

Stolestaderne (jf. fig. 53), er opsat ved restaureringen 1926–29 og tegnet af Knud Lehn Petersen med udgangspunkt i rester af kirkens ældre stolestader.¹⁴⁵ De arkitektonisk opbyggede gavle er 133 cm høje med glatte pilastre på let fremskudt postament samt frise under en trekantgavl. Rød bemaling med detaljer i gråt, grønt og guld. 1961 repareredes 10 stolestader.⁴⁰

De ældre *†stolestader* (jf. fig. 97), fra 1700-tallet(?), havde karakter af bænke med smalt ryg-

bræt og lave, rektangulære gavle. De blev repareret 1877.¹⁴³

En *†skriftestol* fra 1700-tallet(?) kronet af en trekantgesims, var indtil 1926 opstillet i korsskæringens nordvestlige hjørne.¹⁴⁶

(†)*Herskabsstole*. Den forreste stol i hver af skibets stoleblokke er udført af tilsammen fire ældre gavle, ca. 173 cm høje. Gavlene har staffering som de almindelige stolestader, dog med våbenskjolde i broget bemaling.

1) Før 1570, to glatte stolegavle med tympanon over et højt frisefelt, hvori der ses hhv. Brockenhuusernes og Friisernes våben holdt af to vildmænd. Skjoldene henviser sandsynligvis til Jesper Friis til Hesselagergård og Anna Brockenhuus (fig. 63–64), og stolen må følgelig være opsat af kansler og lensmand Johan Friis, der overtog Dalum Kloster 1529 og ejede det indtil sin død 1570.

2) 1585, sat af Oluf Bager. De to gavle har et slankt arkadefelt med kannelerede pilastre på et højt postament med et rombemotiv i fyldingsfeltet. De afsluttes foroven af en tympanon på et højt frisefelt, hvori er skåret versalindskriften

»Olvf Bager« samt et bomærkeskjold; i den søndre stol er der på skjoldets sider endvidere skåret årstallet »1585« (fig. 63–64). Indtil restaureringen 1926–29 var den ene af arkadegavlene udsmykket med malet blomsterdekoration.¹⁴⁵ Stolen var forsynet med en enkel dørfløj med glat fylding, hvorpå der formentlig i 1700-tallets anden halvdel var malet Benzons kronede våben.

Det har været foreslået, at stolen skulle være anskaffet fra †Gråbrødre Kirke i Odense, hvis inventar bortsolgtes i årene efter 1805 (s. 1775). Den er imidlertid ikke nævnt ved disse auktioner,¹⁴⁵ og da den endvidere er udført under hensyn til Friis' stol, og da Oluf Bager havde personlig tilknytning til Dalum Sogn, hvor han siden 1570'erne havde ejet Østerlevgård,¹⁴⁷ er der næppe grund til at tro andet, end at den er indrettet til Dalum Kirke.

Et †*herskabspulpitur* med plads til 8–10 personer og båret af fire stolper blev fjernet 1913. Det var opstillet i skibets nordside med adgang fra kirkegården via en opgang gennem kirkemuren (jf. s. 2834).¹⁴⁸ Et tilsvarende pulpitur kan af spor i muren udledes at have været opført langs skibets sydvæg (jf. s. 2835).

I korsarmene er opstillet rækker af *koblede stole*, anskaffet 1981.⁴⁰ De er tegnet af Hans J. Wegner, af bøger med polstret sæde af rustød uld. I skibet og i tårnets siderum er opstillet nogle få fletstole tegnet af Kåre Klint (model Kirkestol), af eg.

Bord, o. 1900, af bøg, med drejede ben og sarg dekoreret med tandsnit. Opstillet i tårnrummet.

Stol, o. 1900, med drejede ben og høj ryg, hvis rygstød er smykket med et arkadefelt, hvori ses blomsterkrukke skåret i fladt relief. Opstillet i tårnrummet. *Præstestol*, o. 1929, af eg med blåt sæde.

Pengebøsser (missionsbøsser) 1–3) 1967, tegnet af Ebbe Lehn Petersen, cirkulær med reliefkors på forsiden. Under orgelpulpituret samt ved indgangsdøren i nordre korsarm. 4–5) 1900-tallet, af eg med jernbånd. Opsat i tårnrummet samt ved døren i nordre korsarm.

Orgel (jf. fig. 53), 1986, med 26 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa, med anvendelse af facaden fra †orgel nr. 3. Nyt setzeranlæg installeret 2004.

<i>Hovedværk</i>	<i>Svelleværk</i>	<i>Pedal</i>
Gedakt 16'	Rørfløjte 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Viola di Gamba 8'	Oktav 8'
Gedakt 8'	Vox celeste 8'	Gedakt 8'
Oktav 4'	Principal 4'	Oktav 4'
Spidsfløjte 4',	Kobbelfløjte 4'	Fagot 16'
Spidsquint 2 ² / ₃ '	Gemshorn 2'	Trompet 8'
Oktav 2',	Quint 1 ¹ / ₃ '	
Mixtur IV-V	Sivfløjte 1'	
Trompet 8'	Sesquialtera II	
	Mixtur III-IV	
	Obo 8'	
	Tremulant	

Kopler: SV-HV, HV-P, SV-P, SV 4'-P. Setzeranlæg. Mechanisk traktur, elektrisk registratur.

Den historiserende orgelfacade, genanvendt fra †orgel nr. 3, er tegnet af Knud Lehn Petersen. De oprindelige zinkpiber er udskiftet med piber af tinlegering. På vestpulpituret.

†*Orgler*. 1) Anskaffet 1808 fra Lübeck.¹⁴⁹ 2) 1850, bygget af P. U. F. Demant, Dalum. Ifølge organist Georg Fjelrad havde orglet i 1915 følgende disposition, med otte stemmer, ét manual og pedal:

<i>Manual</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Subbas 16' ¹⁵⁰
Principal 8'	
Gedakt 8'	
Viola di Gamba 8'	
Oktav 4'	
Fløjte 4'	
Oktav 2'	

Orglet var en gave til kirken fra orgelbyggeren samt kammerherre C. F. O. Benzon.¹⁵¹ På vestpulpituret.

3) 1927, oprindelig med 13 stemmer, to manualer og pedal, forberedt til 15 stemmer, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby, med anvendelse af pibemateriale fra †orgel nr. 2. Omdisponeret og udvidet 1951 af samme firma. Oprindelig disposition:¹⁵²

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Viola de Gamba 8'	Oktav 8'
Rørfløjte 8'	Fløjte 4'	Oktav 4'
Oktav 4'	Oboe 8'	
Oktav 2'	Svelle	
Sesquialtera II		

Kopler: I 4'-I, II-I, II 4'-I, II 16'-I,¹⁵³ I-P, II-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f'. 1 frikombination. 6 kollektiver: pp., p., mf., f., ff., tutti.

Fig. 65. Tårnur, o. 1756 (s. 2860). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tower clock, c. 1756.*

Efter omdisponeringen og udvidelsen 1951 lød dispositionen (15 stemmer, to manualer og pedal):

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Rørfløjte 8'	Fløjte 4'	Principal 8'
Oktav 4'	Principal 2'	Fagot 16'
Oktav 2'	Quint 1 $\frac{1}{3}$ '	
Sesquialtera II	Scharf II	
Mixtur IV	Oboe 8'	
	Svelle	

Kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, I-P, II-P, II 4'-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. 1 frikombination. Tutti. Rørværksafstillere.¹⁵⁴ Pneumatisk aktion, keglevindlader.

Facaden, der er genanvendt i kirkens nuværende orgel, havde klingende piber af sølvbronzeret zink. På samtidigt vestpulpitur, med fritstående spillebord, placeret syd for orgelhuset (sydvendt klaviatur).¹⁵⁵

Kirkens *dørfloje*, af lakeret eg med jernhængsler, stammer alle fra restaureringen 1926-29 og er tegnet af Knud Lehn Petersen.

Lysekroner. 1-3) (Jf. fig. 53), o. 1918, tre ens kroner med seks svungne arme og spiralformet skaft, alt udgående fra et kroneformet topstykke. Op-

hængt i korsarmene og tårnrummet. 4-6) (Jf. fig. 13), o. 1929, tre ens i barokstil, tegnet af Knud Lehn Petersen, med 2×8 s-svungne arme samt glat hængekugle. Ophængt i skibet.

Tårnur (fig. 65), o. 1756,¹⁵⁶ af smedjernen, opstillet i et nyere urhus af træ i tårnets første stokværk. Rammeværk af smedjernen, 80×53 cm, 64 cm højt, samlet med tapper og grønmalet. Uret har gangværk og timeslagsværk. Hvert af værkerne har tre aksler liggende lodret over hinanden, snorevalserne er af træ og hjulene af bronze. Gangværket reguleres af et pendul monteret på rammens front, hvor også timeslagets vindfang er placeret. Rammeværkets nu uvirksomme gaffler og taphuller vidner om ombygningen til pendulregulering.

Et messingskilt på rammeværket oplyser, at uret blev »Restaureret 1941 af Kjeldsen-Nielsen Løkken«. Sat i stå 1977 og endelig afløst af et digitalt urværk.¹⁵⁷

Et muligvis senmiddelalderligt *†tårnur* er omtalt 1590 af biskop Jacob Madsen.⁶ Det 'gamle ubrugelige slagværk' blev solgt 1756.¹⁵⁸

Klokker. 1) (Fig. 66), 1750, støbt af Johan Barthold Holtzmann, København,²⁵ tværmål 88 cm. Om halsen er en versalindskrift mellem akantuslister: »Soli Deo gloria me fecit Iohan Barthold Holtzman Hafniæ a(nn)o 1750« (Gud alene æren, Johan Barthold Holtzmann fremstillede mig). På legemet ses Frederik V's kronede monogram og modsat »Dalum Kircke«. Ved overgangen til slagringen to lister. Klokken blev støbt ved omsmelting af † nr. 1. Ophængt i slyngebom. Repareret 1949.³⁸

2) (Fig. 67), 1765, støbt af Michael Carl Troschell, København, og skænket af kirkeejer Christian Benzon og hustru Albertina von Heinen. Tværmål 50 cm. Om halsen er der en versalindskrift mellem akantuslister: »Soli Deo gloria me fecit M C Troschell hof glocken giser in Copenhagen anno 1765« (Gud alene æren, hofklokkestøber M. C. Troschell i København støbte

Fig. 66. Klokke nr. 1, støbt 1750 af Johan Barthold Holtzmann (s. 2861). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Bell no. 1, founded in 1750 by Johan Barthold Holtzmann.*

Fig. 67. Klokke nr. 2, støbt 1765 af Michael Carl Troschell, skænket af Christian Benzon og Albertina von Heinen (s. 2861). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Bell no. 2, founded in 1765 by Michael Carl Troschell, donated by Christian Benzon and Albertina von Heinen.*

mig). På legemet ses to kronede våbener, tv. Benzens og th. von Heinens, samt på den modsatte side af klokken versalindskriften »Obest lieutenant/ Christian Benzen/ og frue Albertina/ Christina von Heinen«. Ved overgangen til slagringen er to lister og på selve slagringen yderligere to. Ophængt i slyngebom fra 1949.³⁸ Klokken hang indtil 1881 ude i det vestlige glamhul, men flyttedes dette år en smule tilbage, så et jernjalousi kunne anbringes i åbningen.¹⁴³

†*Klokker.* 1) 1724 blev kirkens klokke nedtaget og omstøbt til †nr. 2. 2) 1724, en 'lille klokke' støbt af Hendrik Tessien, København.²⁵ Den blev støbt på Falster sammen med en ny klokke til Brændekilde Kirke (Odense Hrd.),¹⁵⁹ og de to kirker betalte i fællesskab 51 rdlr. til opbygningen af en smelteovn.²⁵ Omstøbt 1749 til klokke nr. 1.

Fig. 68. Epitafium nr. 1, over sognepræst Poul Olufsen, o. 1651 (s. 2863). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Sepulchral tablet no. 1, commemorating the incumbent Poul Olufsen, c. 1651.*

GRAVMINDER

Kirken rummer seks epitafier, fem gravsten samt resterne af et gravkapel over Iver Vind og Helvig Skinkels familie, indbefattende en mindetavle, et stenepitafium og et gravgitter af egetræ.

Fra klostertiden stammer tre gravsten. Ældst er en romansk sten smykket med et dobbelt processionskors, mens en figursten over prior Ulf Petersen er dateret 1456, og en dobbeltsten er udført af »Odense-kopisten« i tiden o. 1572 og lagt over to af klostrets sidste nonner, søstre Alhed og Anne Friis.

Flere af kirkens yngre gravminder er sat over sognepræster. Det gælder for den ældste mindetavle over sognepræst Poul Olufsen, som blev opsat over hans fædres begravelse (nr. 1) i 1651, og for tre mindetavler fra tiden o. 1700 over Jens Petersen Bergendal

og hustru Maren Lassen fra 1696 (nr. 3), provst Jacob Hiort fra 1711 (nr. 4) og Marcus Monrad fra 1716 (nr. 5); sidstnævnte er af en i tiden populær type med kvadratiske relieffer af franske liljer i hjørnerne (jf. s. 2564). Endelig stammer jomfru Cathrine Øllegaard von Holstens gravsten og mindetavle fra tiden o. 1753.

Den mest bemærkelsesværdige samling af gravminder stammer imidlertid fra det fagkapel, Iver Vind og Helvig Skinkel fik tilladelse til at indrette i nordre korsarm 1646. Fra kapellet er bevaret et gravgitter tilskrevet Anders Mortensen, en mindesten og et sandtensepitafium (nr. 2). Kuppet blev indrettet i den nordre korsarm med et forkammer i den vestlige del, hvorfra der var adgang til krypten. Her indrettedes et selvstændigt fagkapel af Christiansdals nye ejer, Niels Benzon, o. 1764. De to gravkapper blev sløjfet forud for hovedstandsættelsen 1926–29.

†*Middelalderlige grave*. 1) Under restaureringen 1926–29 konstateredes en meter under gulvniveau en grav muret af munkesten i nordre korsarms sydvestlige hjørne (jf. fig. 11a).³⁸ Gravens bund bestod af stampet ler, mens der ingen spor var af et låg.¹⁶⁰ I graven lå foruden nogle få knogler to fragmenter af et bæltespænde.

2–3) To grave muret af munkesten er konstateret i øst-vestlig retning langs skibets nordvæg (jf. fig. 11a).

Epitafier og mindetavler. 1) (Fig. 68), o. 1651, over sognepræst Pavlo Olai (Poul Olufsen), †1643,¹⁶¹ »ecclesiæ hvivs vna cvm Sanderummensi pastori qvondam fidelissimo« (engang samvittighedsfuld præst ved denne kirke og den i Sanderum) og Elizabethæ Ioannis (Elisabeth Jensdatter), sat posthumt af svigersønnen Hans Nielsen Chulénbrun »Otthonianæ primariivs consvl« (Odense bys første borgmester).

Skrifttavle af gråsort kalksten, 84×70 cm. Latinsk indskrift i udhuggede versaler trukket op med guld.¹⁶² Epitafiet var indmuret i korets syd-væg over afdødes murede begravelse (†nr. 1),¹⁶³ hvorfra det 1929 blev flyttet til den nyopførte søndre korsarms vestvæg.

2) (Fig. 69), for 1658, over Iffuer Wind (Iver Vind) til Rørholm, »Ridder, Danmarckis Rigis Raad oc Kongelig May(estæ)ts Befalings Mand Vdi Dalum Kloster, Cantor Vdi Wiburg, Canonicus I Ribe Oc Aarhuus oc Vicarius I Roskild Capitteler. Som Tiente vdi Christiani qvarti cantzelie første gang I 9 Aar fra Anno 1612 til 1621. Oc siden For Øffuerste Secreterer Vdi 18 Fulde Aar Fra Anno 1626 til 1644 hand Bleff Sat I Raadit«, †<17. febr. 1658>, med hustru Heiluig Skinkel (Helvig Skinkel), †□□□.

Det arkitektonisk opbyggede epitafium med topfelt og hængestykke, af sort marmor og sandsten med delvis bemaling samt indskriftfelter i sort marmor eller kalksten, er udført i vilter bruskbarok.

Storfeltet rummer en ottekantet skrifttavle af sort marmor med personalia i forgyldt fraktur. Tavlen omkranses af 28 reliefskærne, hjelmprydede skjolde, som, adskilt af to hermer med vrængemaskemotiv, viser de fædrene og mødrene våbener mod hhv. vest og øst; under de fleste våbener er

familienavnet angivet med guldversaler. På den fædrene side ses fra oven midtfor: »Sandberger«, »Stygger«, »Skieller«, »Re(kha)lser«, »(E)mmeksenner«, »Dyrer«, »Skeeler«, »Stenfelder«, »[Jer]nschilder« (dvs. Jernskæg),¹⁶⁴ »Straalendrper« (dvs. Strahlendorf), »Dyrer«, »Ivler«, et rekonstrueret skjold¹⁶⁵ og Skram.¹⁶⁶ På mødrene side fra oven: »Bild«, »Vlf(e)lder«, »Tin(hu)s«, Rønnow,¹⁶⁷ »(U)lfeld«, »Langer«, »Skinkel«, »Gyldenstiern(e)«, »Skinkel«, »Hardenberg«, »Sorter«, »(S)malstid(er)«, Væbner og Thott.¹⁶⁸ I sviklerne er relieffer af evangelistsymbolerne, foroven Mattæus (tv.) og Markus (th.) og foroven Lukas (tv.) og Johannes (th.).

Storfeltet indrammes af to korintiske marmorsøjler med bruskbarokke prydbælter, hvorpå ses en engel med foldede hænder. Storstykket har smalle vinger med gennembrudte slyngbånd i vilter bruskbarok, vrængemasker og kerubhoveder, som flankeres af konsolstillede friskulpturer forestillende Håbet (tv.) og Troen (th.).

Det svejfede topstykke er rigt dekoreret med bruskbarokke slyngbånd og rummer et centralt indskriftfelt, hvori der med forgyldte versaler på sort bund læses: »Dominvs providebit« (Herren drager omsorg). Det krones af et reliefskåret skjold båret af putti og indbefattende Vinds, Skinkels, Høghs og Billes våbener og flankeres af to friskulpturer stillet på konsoller forestillende Barmhjertigheden (tv.) og Retfærdigheden (th.).

Hængestykket består af et centralt indskriftfelt indrammet af akantusslyng, hvori er anført to næsten ulæselige indskrifter, den ene indledes af »See din tiid er kort hoes...«, den anden hentet fra Job 14, 1–2.¹⁶⁹ Feltet flankeres af to bevingede englebørn, der blæser sæbebobler som symbol på livets korthed, samt smalle, afsluttende vrængemasker. Under indskrifttavlen ses et kerubhoved og en afsluttende løvehovedsmykket støttekonsol.

Epitafiet er stafferet med rig forgyldning på hvid bund samt brug af blåsort til særligt figurdskæringer;orstykkets kronliste er dekoreret med en bladfrise i sort og guld og arkitraven med en sort og grå marmorering.

Sven Arnvig anså to vrængemasker, der 'står som hermer under nogle små kvindefigurer' som 'helt afgjort' tegnet af Anders Mortensen,

Fig. 69. Detalje af Iver Vind og Helvig Skinkels epitafium. Vrængemaske og Troen. (s. 2863). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Detail of Iver Vind's and Helvig Skinkel's sepulchral tablet. Grimacing mask and Faith.

og han tilskrev på det grundlag epitafiet til en stenhugger tilknyttet Odenseværkstedet. Det er ikke helt klart, hvilke vrængemasker, der tænkes på, men måske dem yderst på hængestykkerne under de mandshøje dydefigurer. En tilskrivning til Anders Mortensens værksted er attraktiv, ikke mindst med tanke på dets øvrige arbejder til kirken og det vindske gravkapel i 1646–47 (jf. s. 2846, 2854 og 2875).¹⁷⁰ Imidlertid er en tilskrivning til Mortensenværkstedet ikke helt enkel, da der ikke kendes nogle arbejder i sten, som med rimelig sikkerhed kan tillægges det. Og selvom de to nævnte vrængemasker afgjort er beslægtede med Mortensens typer, er det samme bestemt ikke tilfældet med englehovederne, ligesom den overdådigt detaljerede bruskværksornamentik på hænge- og topstykke samt vinger er fremmed for Anders Mortensen (jf. fig. 46–47 og 58–62).

Epitafiet var oprindeligt opsat imod nordre korsarms østmur. Nu opsat på nordvæggen.

3) (Fig. 71), 1696, over m(agister) Jens Pedersøn (Bergendal), sognepræst, †□□□, gift med Maren Lasd(atter), dvs. Lassen (jf. oblatæske s. 2851).

Oval skrifttavle af sort kalksten, 107×85 cm. Personalía er sat med indhugget fraktur, de latinske ord dog med kursiv, indledt med »Hielpens Steen/ 1 Sam 7,12« og afsluttet af et dansk vers mellem to latinske indskrifter. Epitafiet er indmuret i søndre korsarms vestvæg.¹⁷¹

4) (Fig. 72), 1711, over provst Jacob Lauritsøn Hiort, *1656 (egentlig 18. juli 1655),¹⁷² †20. juni

Fig. 70. Epitafium nr. 2, over Iver Vind og Helvig Skinkel, o. 1647 (s. 2863). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Sepulchral tablet no. 2, commemorating Iver Vind and Helvig Skinkel, c. 1647.

Fig. 71. Epitafium nr. 3, over sognepræst Jens Pedersen Bergendal, 1696 (s. 2864). Foto Arnold Mikkelson 2013. — Sepulchral tablet no. 3, commemorating the incumbent Jens Pedersen Bergendal, 1696.

1711, »udy hans alders 55, embedis 27 og ægte- scabs 26 aar«. Skrifttavle af rød kalksten, 153×102 cm. Personalía er anført med reliefversaler i for- dybede bånd og afsluttes af mindeordene »For Herrens ære allis gafn/ Det vidner mangt et øye/ Hand scinnet smugt for verden her/ Til alle

smukke dyder/ Nu skinner hand som solen der/ Og ævig glæde nyder«. Indsat i en ramme med udskåret bladværk. Tavlen er malet sort med for- gyldte bogstaver. Tavlen, der indtil restaureringen 1926–29 befandt sig i koret, er nu opsat på søndre korsarms sydvæg.

Fig. 72. Epitafium nr. 4, over provst Jacob Lauritsøn Hiort, 1711 (s. 2864). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Sepulchral tablet no. 4, commemorating Dean Jacob Lauritsen Hiort, 1711.

5) (Fig. 73), 1716, over Marcus Monrad, sognepræst i Dalum og Sanderum, †1716 i sin alders 47 år, samt hustru Magdalena Skytte, †[1737] i sin alders [76] år, samt Claus Borgen, sognepræst i Dalum og Sanderum, †1750 i sin alders 69 år, og hans anden hustru Anna Margreta Monrad,

†17□□ »i sin alders □□ år«. Skrifftavle af rød kalksten, 116×64 cm. Personalie er anført med reliefversaler i fordybede bånd indledt med Joh. 14,19 og afsluttet af en henvisning til 2 Kor. 4,14. Indskriften fremstår med næsten bortslidt forgyldning på en oprindelig sort bund, der sekun-

Fig. 74. Epitafium nr. 6, over Catharina Øllegaard von Holsten (s. 2870). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Sepulchral tablet no. 6, commemorating Catharina Øllegaard von Holsten.

dært synes at have været forgyldt. I stenens hjørner er hugget kvadratiske felter med et liljerelief. Sten af denne type er almindeligt forekommende

i første halvdel af 1700-tallet og kendes fra bl.a. Vor Frue Kirke i Assens (s. 2564). Den var indtil restaureringen 1926–29 indmuret i korbuens

nordre vange (jf. †kalkmaleri nr. 7).¹⁷³ Nu indmuret i triumfmurens østside nord for korbuen.

6) (Fig. 74), før 1753, over jomfru Cathrine Øllegaard von Holsten.¹⁷⁴ Skrifttavle af eg, 121×70 cm, med udsvejfet topfelt og påslået profilramme. Pladen er sortmalet med forgyldt skriveskrift indledt med ordene »See Læser et Billede/ Som vidner om en Adelis Stamme/ Af Hvilken/ denne Salige Her under Hvilende udspirede som døde 17□□...« og indskriften afsluttes med citat fra Sl. 17,15. I hjørnerne er malet bladornamentik med nu knap synligt sølv, og i det udsvejfede topfelt er påslået en oval metalplade, hvorpå er malet det Holstenske og det Drachenfeltske våben under en indskrift med forgyldt kursiv, af hvilken anes de indledende ord: »Sl: Jomfr. C(athrine) Øllegaard [von Holstens Fædrene og Mødrene Vaaben]«. ¹⁷⁵ Tavlen var oprindeligt opsat på korets sydvæg over afdødes gravsten (nr. 6), men henstod 1980 bag Vinds gravgitter i nordre korsarm (jf. s. 2874). ¹⁷⁶ Herefter blev epitafiet konserveret og opsat på triumfvæggens østside nord for korbuen. ¹⁷⁵

Gravsten. 1) (Fig. 75), romansk, af granit, 163×42 cm, 23 cm høj. Den har på oversiden indhugget en rille ca. 4 cm fra kanten, der indrammer to processionskors. Indtil 1926 lå den ved korets nordvæg, men er nu lagt på gulvet ved søndre korsarms sydvæg.

2) (Fig. 76a-b), 1456, over prior Wlpho Petri (Ulf Petersen), med indskriften »An(n)o d(omi)ni MCCCC/LVI fe(r)ia iiii an(te) festu(m) gregorii (obiit) wlpho petri/ p(re)sbiter (et) q(u)onda(m)/ pri[or] in Dalum orate de[um] pro eo« (I det Herrens år 1456, på den fjerde dag før den

hellige Gregors dag, døde Ulf Petersen præst og tidligere prior i Dalum. Bed til Gud for ham).

Figursten i grå kalksten, 201×104 cm. I dens glatslebne flader er hugget en fremstilling af den afdøde stående i kappe og lang kjortel. Ved hans fod er et nu næsten udslettet våbenskjold, der forestillede en halv ulv,¹⁷⁷ som muligvis er Mølernes våben, men som også ganske enkelt kan være afledt af hans navn. I randen er personalia hugget med reliefminuskler. Stenen, der er nært beslægtet med Jacob Mogensens fra o. 1443 i Vor Frue Kirke, Odense (s. 1147), var indtil 1883 lagt som trædesten i præstegårdens havestue, men blev herefter opstillet i koret, hvor den fortsat kan ses op imod sydmuren.³⁸

3) (Fig. 77), o. 1572, over Alhed og Anne Friis, tilskrevet »Odense-kopisten«. »To Io(m)ffrver Søstre/ oc Priorisser Gvd/ fryctige Welbyrd/ ige af de Friser Al/ hed oc An(n)e deris le/ge(me)r her roer, deris/ Siæle hoes Gvd i hi/ mele(n) boer. Fraa bar(n)/ do(m)s aar til døds/ e(n)s tid de her lef/ de oc tie(n)te Gvd/ met flid Io(m)frv Alh(ed) / kom herind sit 7 aar/ døde sit 80 aar a(nno) 1572. Io(m)frv An(n)e kom herind sit 11 aar døde sit <80> aar <1580>«.

Grå kalksten, 193×98/80 cm. Personalialia med reliefversaler i et skriffelt under en arkadebue. I sviklerne og på pilastrene ses familiens våbenskjolde. De fædrene våbener er placeret i den heraldiske højre side med Friis' hjelmprydede våben i sviklen og på pilasteren våbener for Bild, Krumpen og Lindenov. Tilsvarende findes i højre side de mødrende våbener, Brockenhuus' hjelmprydede våben i sviklen over Rantzau, Ahlefeldt og Skarpenberg.

Fig. 75. Gravsten nr. 1, romansk (s. 2870). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Tombstone no. 1, Romanesque.

Fig. 76a-b. Gravsten nr. 2, o. 1456, over prior Ulf Petersen (s. 2870). a. Foto Arnold Mikkelsen 2013. b. Tegning af Søren Abildgaard 1760. – Tombstone no. 2, c. 1456, of Prior Ulf Petersen. a. Photo. b. Drawing by Søren Abildgaard 1760.

Chr. Axel Jensen har på grundlag af bl.a. de svævende pilastre og hjelmprydede våbenskjolde identificeret stenen som et arbejde af den såkaldte »Odense-kopist«, der var virksom i 1500-tallets slutning (Jensen, *Gravsten* II, 90 og nr. 709). Den stod indtil 1926 foran spærremuren mellem kor og nordre korsarm, nu opstillet ved korets nordvæg.

4) (Fig. 78), o. 1696, over Niels Lassøn, fordum president udi Niborrig (Nyborg), †1696, og hustru Margareta Hedewig Hagedorn, †<1714>.

Rød kalksten, 162×93 cm, i tre stykker, idet den nedre del bortset fra højre hjørne og et mindre fragment er rekonstrueret i indfarvet mørtel. Indskrift med indhuggede versaler og derunder en del af et skjold med de svært forklarlige initialer »A/ T...(H)S/ MID«. Som randskrift er med indhuggede versaler anført citat fra Åb. 14,13 brudt af hjørnemedaljoner; foroven Mattæus (tv.) og Markus og i nedre højre hjørne Lukas. Mellem de øvre medaljoner er et timeglas på et bevinget kranium. Stenen må oprindeligt have ligget nær

Fig. 77. Gravsten nr. 3, o. 1572, over Alhed og Anne Friis (s. 2870). Foto Arnold Mikkelsen 2013 – *Tombstone no. 3, c. 1572, of Alhed and Anne Friis.*

afdødes $\dagger$ murede begravelse (nr. 2) i korsarmen. Indtil restaureringen 1926–29 var den indfældet i gulvet i skibets vestende,¹⁷⁸ og den er nu opsat på nordre korsarms nordvæg.

5) (Fig. 79), o. 1753,¹⁷⁹ over Cathrine Øllegaard von Holsten, $\star$ 1670, $\dagger$ 18. maj 1753.

Grå kalksten, 219×149 cm. Personalialia er anført med indhuggede versaler i det centrale skriftfelt, de indledes af citat fra Sl. 4,9. Stenen kantes af en frise med planterelief hugget i et fordybet bånd, og in-

denfor denne ses i hjørnerne fire våbenskjolde med skriftbånd, der identificerer våbenerne som øverst Holsten (tv.) samt Drachenfels (th.), og forneden von Hoenen (tv.) og Grothusen (th.). Mellem de nedre skjolde er hugget et relief af et timeglas på et bevinget kranium. Stenen lå indtil restaureringen 1926–29 i korets sydvestlige hjørne, men blev herefter opsat imod søndre korsarms vestvæg.¹⁸⁰

$\dagger$ Gravsten, o. 1604, over sognepræst Jens Poulsen, $\dagger$ 3. dec. 1604, med hustru Anna Albertsdatter, $\dagger$ <1606>. Tilskrevet »Odense-Monogrammi-sten«.¹⁸¹

Grå kalksten, ca. 140×121 cm. Stenen var slået i talrige stykker, og hele oversiden mang-

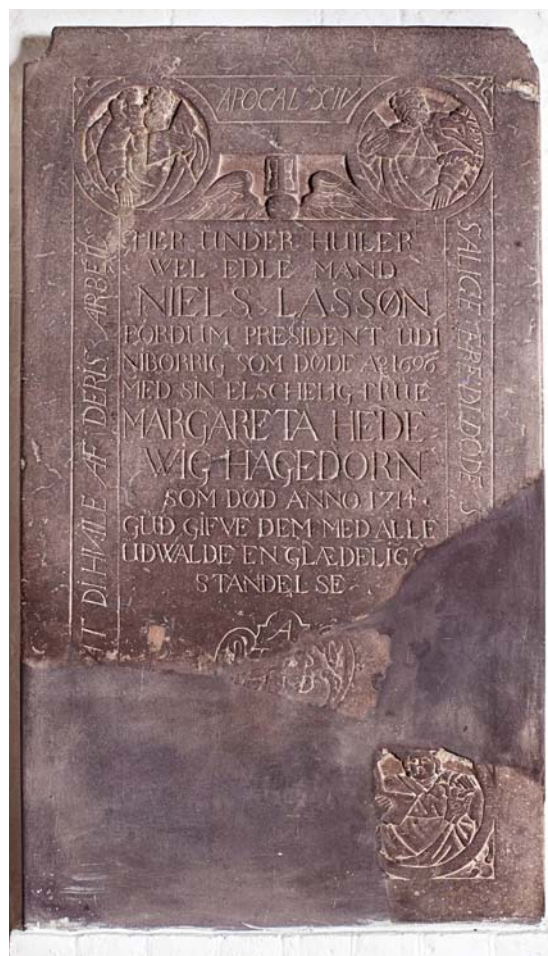

Fig. 78. Gravsten nr. 4, over Niels Lassen og Margrethe Heydewig Hagedorn, o. 1696 (s. 2871). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tombstone no. 4, of Niels Lassen and Margrethe Heydewig Hagedorn, c. 1696.*

lede. Personalialia var anført i indhuggede versaler i det centrale skriftfelt, som langs kanterne var smykket af rulleværk. Langs stenens sider løb en fragmentarisk latinsk indskrift, som blev afbrudt i hjørnerne af medaljoner med evangelistsymbolerne, forneden Markus (tv.) og Lukas (th.); de øvre medaljoner var gået tabt. Under skriftfeltet sås to skjolde på hver side. I det venstre skjold sås et kors omgivet af initialerne »MIP«, i det højre et bomærke og bogstaverne »AAD«. Tidligere i Odense Bys Museer.¹⁸²

†*Murede begravelser.* 1) Indrettet i korsskæringens nordøstlige hjørne nær alteret (jf. fig. 11a), enten o. 1605 af sognepræst Jens Poulsen, eller muligvis først lidt senere af sognepræst Poul Olufsen (†1643, jf. epitafium nr. 1).¹⁸³ 1723 var ejeren af begravelsen ubekendt, hvorfor kirken 1725 solgte den til slotsforvalter Anders Torp for 20 rdlr.¹⁸⁴ Han lod i 1730 sin søn begrave og blev i 1745 selv stedt til hvile i begravelsen.

Ejerskabet over begravelsen var atter gået i glemme 1756, og oplysningerne er herefter uklare. Sikkert er det, at da kirken blev gennemgået i januar 1765, oplystes kirkens to åbne begravelser at tilhøre henholdsvis den Schubartske og den Lassenske familie, som imidlertid begge vides at være begravet i den søndre begravelse (jf. nr. 2). Det taler dog for, at man opfattede begravelsen 'ved alteret' (nr. 1) som familien Schubarts, at man 1759 ønskede at afhænde denne og ved en auktion året efter omtaler et salg af 'salig Schubarts begravelse'. Dette til trods omtales begravelsen fortsat som 'Schubarts' i de følgende år, f.eks. da man 1763 åbnede »Shobartes frue begravelse«. Den placering blev konstateret under restaureringen 1926–29.

2) O. 1700, muligvis indrettet af tidligere kirkeejer, justitsråd Jens Lassen (jf. s. 2794), eller dennes bror Niels Lassen (jf. gravsten nr. 4) i korsskæringens søndre side (jf. fig. 11a). 1723 angives begravelsen at være indrettet for sognepræst Jacob Lauritzen Hjort (†1711, jf. epitafium nr. 4), og efter at kirken uden held havde søgt at sælge begravelsen 1725, meldte dennes søn, løjtnant I. I. Hjort, samme år sin interesse i begravelsen. Sidstnævnte lod dog ikke begravelsen istandsætte og kunne 1728 heller ikke bevise sit

Fig. 79. Gravsten nr. 5, over Catharina Øllegaard von Holsten, 1753 (s. 2872). Foto Arnold Mikkelsen 2013.
– Tombstone no. 5, of Catharina Øllegaard von Holsten, 1753.

retmæssige ejerskab til den, hvorefter den uden held blev sat på auktion. 1742 erhvervede generalmajor Schubart begravelsen, som han efterfølgende reparerede. Hans kiste blev nedsat i begravelsen 1743 og hustruens i 1747.²⁵ Selvom der således havde været mindst to yderligere ejere i 1700-tallets første halvdel, angives begravelsen i korsarmens søndre side 1751 at tilhøre fornævnte Niels Lassens familie, men 1757 at have været 'salig justitsråd Jens Lassons' begravelse. Om disse usikkerheder angående begravelsernes ejerforhold se også nr. 1.

3–4). Konstateret ved restaureringen 1926–29. De to begravelser var indrettet hhv. i korsskæringens nordøstlige og sydvestlige hjørne (fig. 11a). Sløjfet på et tidspunkt før 1725, da det ved et syn oplyses, at kirken kun rummede to murede begravelser (nr. 1–2).²⁵

Fig. 80. Mindetavle over indretningen af Iver Vinds gravkapel, o. 1647 (s. 2874). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tablet commemorating the establishment of Iver Vind's sepulchral chapel, c. 1647.*

IVER VINDS †GRAVKAPEL. 1646 gav Christian IV under et besøg i Dalum Iver Vind tilladelse til at indrette et ligkapel i kirkens nordre korsarm, mod at han gav 400 speciedaler til den forestående restaurering af kirken (jf. s. 2832). Korsarmen blev adskilt fra kirken med en spærremur og derefter underopdelt i et stort rum mod øst med adgang fra koret, hvor det vindske kapel indrettedes, og et lidt mindre rum mod vest med adgang via yderdøren i korsarmens vestmur; herfra var der adgang til selve gravkrypten ad en trappe (fig. 32). Her indrettedes det benzonske gravkapel 1764 (jf. ndf).

Set fra koret markeredes Iver Vinds kapel dels af Anders Mortensens rigt udskårne dørføj, som blev indsat i døråbningen, dels af en mindetavle

ovenover. Indvendigt blev Vinds imposante sandstensepitaflum opsat på østvæggen (jf. ovf.).

Mindetavlen over indgangen angiver, at Iver Vind indrettede kapellet »Til min, min Kiere Hvstrves oc Arfuingres Begræffuelse«. De bevarede kisteplader vidner om, at mindst to af ægteparrets børn blev begravet i kapellet (jf. kisteplade nr. 10 og 14). I praksis var det dog primært datteren Anna Vind og hendes familie med Arent von der Kuhla, som gjorde brug af kapellet, og i perioden 1649–1703 begravdes flere af deres børn, børnebørn samt en enkelt steddatter (kisteplade nr. 14) i det. Helvig Skinkel udstedte en fundats til kapellets vedligeholdelse 1666, der ved hendes død skulle overgå til besidderen af Tårupgård.

1737 ændredes imidlertid fundatsen, da generalmajorinde Anna von der Kuhla til Boltinggård fik tilladelse til i stedet at give 200 rdlr., hvis årlige renter (10 rdlr.) skulle dække udgifterne til vedligeholdelse.²⁵ Efter generalmajorindens død 1744 arvede kaptajn Christian Kragh i Norge kapellet.²⁵ Det blev repareret 1747, da kammen blev opmuret og taget tætnet.²⁵

I 1883 stod der 16 læderbetrukne kister i kapellet, men i forbindelse med en oprydning gennemført senest 1890 blev alle skeletter samt broderparten af kisterne begravet syd for kirken i en fællesgrav uden mindesmærke, som var hegnat af et gråmalet træstakit.¹⁸⁵ Samtidig blev kistepladerne fra de fjernede kister opsat på kapellets vægge.¹⁸⁶ Herefter stod blot syv kister i rummet,¹⁸⁵ hvoraf en var en barnekiste. Ved sløjfningen af nordre korsarms kapeller i forbindelse med hovedrestaurationen 1926-29,³⁸ blev disse kister overført til familiens fællesgrav på kirkegården. Nær denne blev der nu indsat en mindetavle af sandsten, 109×60 cm, udført efter tegning af Knud Lehn Petersen i renæssancestil med reliefhugget beslagværksornamentik, medaljon med vindernes hjelmprydede våben og indskrift i versaler.³⁸ Prydsom og andre dele af kisternes udsmykning blev imidlertid fjernet fra kisterne og bragt til dels Odense Bys Museer,¹⁸⁷ mens kistepladerne var i Nationalmuseet indtil 1939, da de blev hjemtaget af hofjægermester Ove Holger Christian Vind til Sanderumgård.¹⁸⁸

Mindetavle, (fig. 80) o. 1647. Grå kalksten, 115×95 cm, med ovalt indskriftfelt, hvori en indskrift i indhuggede versaler, efter indledende citat fra Ordsp. 16,3, oplyser: »Anno 1646 Hafuer Konning Christian Den Fierde Sielf Wærit i Dallvm Kircke oc Naadigste Bevillditt Iffver Vind Dette Capeel Til min, min Kiere Hvstrves oc Arfuingres Begræffuelse Huor imod ieg Loffuede At Giffue Til Dalum Kirckes Reparation som Da Var Megit Brys Feldig 400Sp. Rd. [specie daler] Som ErLast Er oc Loffuer Somme Bevelgning Haffuer Ieg Dette Capeel Med Epitaphio oc Ornamenten Løed OpBygede Gvd oc Kircken...«. Langs skriftfeltets sider er volutslyng og i fire hjelmprydede våbener, foroven Vinds (tv.) og Skinkels (th.), for-

neden Banner (tv.) og Bille (th.). Stenen er malet sort med forgyldt indskrift og brogede våbener.

En kalkmalet *†indskrift* med samme ordlyd var malet i, formentlig, gravkrypten (jf. *†kalkmaleri* nr. 6). Da indskriften blev afdækket, konstateredes et rektangulært, repareret felt i dens midte, som tyder på, at stentavlen på et tidligt tidspunkt blev indmuret i denne væg. Selvom det ikke kan udelukkes, at tavlen oprindeligt var tænkt til at sidde ved indgangen til selve gravkapellet, og indskriften således kunne læses både dér og ved gravkrypten, kunne dette tyde på, at stentavlen blev udført som erstatning for den lidt ældre kalkmalede indskrift. Tavlen blev efterfølgende flyttet til skillemuren mellem korsarm og korsskæring, hvor den hang ved indgangen til gravkapellet. Tidspunktet herfor kendes ikke, men det kan have været i forbindelse med indretningen af den vestre del af korsarmen som gravkapel for Benzonfamilien o. 1764 (jf. s. 2878). Efter nedlæggelsen af gravkapellet 1926-29 blev tavlen opsat på sin nuværende plads langs nordre korsarms nordvæg.

Gravgitter (fig. 81), o. 1647, tilskrevet Anders Mortensen, Odense. Gitteret, der måler 267×170 cm, består af to fløje, hver med et højt postament med billedskærerarbejde og et mellemstykke dannet af rankeomvundne snosøjler, der bærer det afsluttende, rundbuede tympanon. I den venstre fløjs postamentfelt ses »Dødens Høst«, ¹⁸⁹ med en kolossal Døden, der tjener som fløjens midtstolpe og samtidig med leen høster en konge og en gejstlig i det venstre billedfelt, hvor blandt andet en soldat, en velklædt herre og en nonne ser til. Til venstre for denne scene står en yngre, skægget mand og iagttager scenen sammen med yderligere to figurer, og over baggrundens bjerglandskab ses en skybræmme.

Den højre fløjs postamentfelts relief viser Ezekiels vision om Israelitternes Genopstandelse (Ez. 37,1-14) og er udført på grundlag af et kobberstik fra 1606 af Nicolaes de Bruyn.¹⁹⁰

Gitteret fremstår siden restaureringen 1984 i sin originalstaffering. Fløjenes relieffer har hvid bund suppleret med detaljer i cinnoberrødt, grønt og forgyldning, og på Dødens Triumf læses ved leen med sort: »Ach ser hvor vi maa falde for DØDEN (...) lig alle«. Døden har okkergul kar-

nation og kappe i blå toner. Rammeværket og søjlerne er stafferet i sort og guld, og på den nedre, vandrette ramme ses enkelte usammenhængende forgyldte versaler fra en nu udechiferbar indskrift. Den afsluttende himmelscene fremstår med guld og hvidt på blå bund.

Ved istandsættelsen 1984 fjernedes to sekundære farvelag, begge med gråmalede relieffer og søjler, blå himmel, sort rammeværk med gule profillister og en gul staffing på englevinger, hår, hermer, jordklode og Kristi klæder.¹⁹¹ Gitteret er nu indsat i en døråbning i den nyopførte søndre korsarm fra 1926–29, som er disponeret efter dets mål.

**Dørfloj* til gravkrypten, o. 1647, med rundende overkant, samlet af fire egebrædder, 191×146 cm, De store hængsler er prydet af spiralsnoede ornamenter. I Odense Bys Museer (inv.nr. 1927/80a).

**Kistelåg*, 1675, med kisteplade for Niels von der Kula (Kuhla), søn af Bendix von der Kuhla og Sophia Amalie Banner, *29. jan. 1675, †20. febr. 1675. Låget er svagt hvælvet, 81×40 cm, samlet af to brædder og beklædt med læder og forgyldte messingbeslag. I hjørnerne kvartcirkler med blomster og på midten et krucifiks mellem von der Kuhlas og Banners våbener. Herunder den ovale kisteplade med blomsterramme og personalia i graverede versaler, som er monteret med messingsøm, hvis hoveder er formet som blomster. Skænket til NM 1888 af hofjægermester O.Vind (inv.nr. D12891).

**Kisteplader* på Sanderumgård. 1) Frederik von der Kula (Kuhla), *okt. 1649 på Kronborg, †okt. 1649, »efter hand hafde levit her i Werden halvende Time«. ¹⁹² En lille plade af messing med listeværk dannet af s-formede slyng; personalia i versaler. ¹⁹³

2) 1658, over ridder Iwar (Iver) Vind til Nørholm. Af messing, oval og svagt hvælvet, med graveret versalindskrift. Kistepladens indskriftfelt omkranses af en bred blomsterbort i gennembrudt arbejde. Fra †kisten er endvidere bevaret tre *beslag* af messing. Det største viser det vindske, hjelmprydede våben indrammet af akantusblade, mens to hjørnebeslag prydes af »Berømmelsen« i form af en bevinget kvinde med basun og en palmegren. Endelig er der bevaret et bærehåndtag med tulipan og rosensmykket beslag. ¹⁹⁴

3) 1658, over Arendt von der Cula (Kuhla) til Løgtved, lensmand på Kronborg, *11. febr. 1599 i Kuhla, Tyskland, †13. febr. 1658. ¹⁹⁵ Pladen, der er af messing, har form som to overlappende cirkler, hvori personalia er anført med versaler.

4) 1667, over Helvig Schinchel (Skinkel), *12. jan. 1602 på Tårupgård, †28. juni 1667 på Tårupgård. Oval, af messing, med rammeværk og personalia i versaler sat mellem et indgraveret Jesumonogram samt to blomster (foroven) og et englehoved.

5) 1675, over Aront Kula (von der Kuhla), *25. nov. 1673 på Hagenskov, †9. marts 1675 på Hagenskov, †20. febr. 1675 »vdi hans Alder 1 Aar 3 Maaneder 3 Uger«. ¹⁹⁶ Oval med rammeværk hvorpå personalia er anført med versaler.

6) 1676, over Elisabet v(on) d(er) Kula (Kuhla), *21. maj 1676 på Løgtved, †20. sept. 1676 »udi hendes Alder 17 Uger oc 3 Dage«. ¹⁹⁷ Oval, af messing, med rammeværk hvorpå personalia er anført med versaler. Nederst et ornament.

7) 1680, over Neels Banner, *18. febr. 1680 på Hagenskov, †19. april 1680 smst. »vdi hans alder 8 vger oc 5 dage«. ¹⁹⁸ Oval, af messing, hvorpå personalia er anført med versaler.

8) 1689, over Bendigs (Bendix) von der Kula (Kuhla) til Løgtved, ritmester, *30. okt. 1644 i Dalum, †26. febr. 1689 på Boltinggård »udi hans Alders 44 Aar 4 Maaneder og 2 Dage«. ¹⁹⁹ Oval, af messing, med personalia i versaler under von der Kuhlas og Vinds våbener.

9) 1689, Anna Wind (Vind) til Tårupgård, *9. maj 1622 på Grundet, †6. nov. 1689 på Tårupgård »efter at hun hafde lefvet udi denne sørgefulde Iammerdal 6 Maaneder ringer 3 Dage«. ²⁰⁰ Oval, af messing, har personalia anført med versaler. I rammeværket ses otte våbener: Dyre, Sandberg, Høeg (Banner), Vind, Skinkel, Bille, Ulfeld og Bild.

10) 1691, over Arendt Kvla (von der Kuhla) Banner, *30. aug. 1681 på Frederiksgave (Hagenskov), †4. april 1691 smst., »9 Aar 7 Maaneder og 4 Dage«. ²⁰¹ Oval, af messing, med rammeværk. Personalialia er anført med versaler og omgives af fire våbener: Banner, von der Kuhla, Schulte og Vind.

11) 1693, over Christian Banner til Frederiksgave, *6. marts 1655 på Københavns Slot, †17. juli 1693 på Hagenskov, »hafde lefvet her vdi verden

38 aar 4 maaneder en vge og 3 dage«. ²⁰² Oval, af messing, med rammeværk hvori ses otte våbener: Urne, Gyldenstjerne, Rud, Banner, Schulte, Bild, von Götzen og Podebusk.

12) 1694, over Friderich (Frederik) Christian Banner til Frederiksgave (Hagenskov), ★7. jan.

1692, †5. maj 1694,» udi hans Alders 2 Aar oc 4 maaneder«. ²⁰³ Oval, af messing, med personalia i versaler. I rammen ses øverst Banner og von der Kuhlas våbener.

13) 1703, over Christentze Maria Krag, ★4. april 1665 på gården Kaas i Norge, †2. maj 1708,

Fig. 81. Gravgitter til det vindske kapel, o. 1647, skåret af Anders Mortensen (s. 2875). Foto Arnold Mikelsen 2013. – Tomb railing for the Vind Chapel, c. 1647, carved by Anders Mortensen.

»38 aar ringer 4 vger«. ²⁰⁴ En »langagtig« kisteplade, af messing, med drevet ramme og personalia anført i versaler.

14) 1705, over Karen Wind, 4. juni 1626 i Ribe, †2. nov. 1705 på Boltinggaard. ²⁰⁵ Af messing, med personalia i versaler og i rammeværket otte våbener: Stygge, Høeg (Banner), Sandberg, Vind, Skinkel, Bille, Bille og Ulfeld.

DET BENZONSKE †KAPEL. Efter at Niels Benzon 1764 havde erhvervet Christiansdal (jf. s. 2794), indrettedes et gravkapel i den vestre del af nordre korsarm. Kapellet blev nedlagt 1926 ved kirkens restaurering og kisterne gravsat på kirkegårdens nordlige del. Herefter overgik kistepladerne til først Nationalmuseet og siden til Odense Bys Museer (inv.nr. 1942/15-25).

*Kisteplader. 1) 1768, for Niels Benzon, junker, *5. nov. 1764, †16. maj 1768, »Søn af Høyædle og Velbaarne Herr Obrist Lieutenant [Christian] Benzon, Herre til Christiansdahl«. Oval, fladkuppet timplade, 16×12 cm, med svejftet kant; personalia er anført med kursiv.

2) 1801, over Christian v(on) Benzon til Christiansdal, kammerherre, *15. juni 1718, †9. maj 1801. Skriftrulle af tin, 24×18,5 cm. Fragmentarisk bevarede personalia i kursiv indledt af en henvisning til Joh. 1,48 omgivet af en graveret bladkrans. Tidligere kronet af en tinsløjfe. ²⁰⁶

3) 1805, over Albertine Christine v(on) Benzon, f. de Heinen, kammerherreinde, *11. okt. 1736, †20. febr. 1805. Skriftrulle af tin, 22,5×18,5 cm, med indskrift i kursiv indledt med en henvisning til Matt. 25,35-40. Indskriften omgives af en graveret bladkrans, øverst en tinsløjfe og langs siderne stjerner, hvoraf kun to er bevarede. På bagsiden er graveret et monogram, »JK«.

4) 1828, over Katharina von Lüttichau, f. von Benzon, grevinde, *11. juni 1760, †14. maj 1828. Skriftrulle af tin, 44×25 cm, med indskrift i kursiv afsluttet af »Lykkelig Moder til 10 Børn, be-græde endnu levende Søn(n)er og 2de Døttre hendes alt for tidlige Bortgang«. Øverst er monteret to rosetter.

5) 1840, over Peter Uldrich Frederik Benzon til Christiansdal, *11. juni 1760, †27. jan. 1840.

Oval timplade, 45×29 cm, med personalia i kursiv.

6) 1846, over Edel Benedicte Frederike von Benzon, f. von Brüggeman, *25. marts 1773, †24. dec. 1846. Oval timplade, 32×24 cm, med personalia i kursiv.

7) 1867, over Nielsine Benzon, f. Jermiin, *8. dec. 1795, †4. febr. 1867. Oval kisteplade, af sølv, 21×16,5 cm, med personalia i kursiv. Stemplet med to mestermærker for Niels Christopher Clausen, Odense (*Bøje* II, 4279) samt Odenses byvåben.

8) 1875, over Hartvig Frederik Emil von Benzon, hofjægmester, *12. aug. 1816, †12. nov. 1875. Oval kisteplade, af sølv, 23,5×17,5 cm, med personalia i kursiv. Stemplet to gange med Niels Christopher Clausens mestermærke (*Bøje* II, 4279).

9) 1875, over Christian Frederik Otto von Benzon, kammerherre, ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd, *23. marts 1786, †4. juni 1875.

Oval kisteplade, 26×18,5 cm, af sølv med personalia i kursiv udført af Hans Carl Lauritz Emil Christiansen, hvis mestermærke (*Bøje* II, 4324) er stemplet to gange på bagsiden. På kisten var også en cirkulær kisteplade af sølv, tværmål 13,5 cm, med versalindskrift »Erindring/ fra/ Hjallese by/ Dalum Sogn/ 1875.«, ligeledes forsynet med Hans Carl Lauritz Emil Christiansens mestermærke (*Bøje* II, 4324) stemplet to gange.

10) 1882, over Henriette von Benzon, f. Linde, †3. april 1882.

Oval sølvplade, 21×15 cm, udført af guldsmed R. A. C. Christophersen, Odense hvis mærke er stemplet to gange (*Bøje* II, 4313).

Kirkegårdsmonument. 1) (Fig. 82), o. 1820, over sognepræst Christian Detlev Ammentorp, †1820, »og hans første Hustrue/ Tilligemed/ Hendes Moder og deres eeneste Barn/ Samt 2 Børn af Hans andet Ægteskab«.

Indskrifttavle af støbejern, hvidmalet, 124×94 cm, med personalia i reliefversaler. Øverst på tavlen er der et cirkelformet relief af en siddende kvinde, og i hjørnerne to rosetter, i de nedre hjørner ses spinkle planteornamenter. Sat af enken, Christiane Lorentine Dreyer, »Som inderlig

ønsker/ At hendes Been/ Maatte hviile blandt deres her...« (jf. nr. 4). Indsat i korets østmur.

2) (Fig. 83), o. 1839, over Dorothea Louisa Faaborg, f. Sivertsen, *20. »H LI« (juli) 1786, †10. okt. 1839.

Indskrifttavle af grå sandsten, 62×46 cm. Personalialia i indhuggede versaler, optrukket med sort, og afsluttet af »Taknemmelig kierlighed satte hende/ dette minde«. Indsat i søndre korsarms østmur sammen med nr. 5 og 8.

3) O. 1843, over Charlotte Caroline Petersen, f. Graschitz, *8. jan. 1806, †22. juni 1843.

Fig. 82. Kirkegårdsmonument nr. 1, over sognepræst Christian Detlev Ammentorp, o. 1820 (s. 2878), og nr. 4, over Christiane Lorentine Ammentorp, o. 1844 (s. 2879). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Churchyard monument no. 1, to incumbent Christian Detlev Ammentorp, c. 1820; and no. 4, to Christiane Lorentine Ammentorp, c. 1844.*

Støbejernskors, 116 cm højt, korsender formet som tredobbelte liljer i hvis midte dannes en blomst med fire æselrygbuede blade. Personalialia er anført på korets arme og stamme med reliefversaler. Korset, der ligger nær *Faye, Støbejernskors* 149, svarer til to opstillet hhv. o. 1842 og o. 1874 på Odense Assistenskirkegård (s. 1691 og 1700), og er derfor sandsynligvis et lokalt arbejde. Opstillet syd for kirken.

4) (Fig. 82) o. 1844, over Christiane Lorentine Ammentorp, †15. Maj 1844.

Indskrifttavle af støbejern, hvidmalet, 42×94 cm, med indskrift i reliefversaler og i hjørnerne et volutornament. Tavlen er føjet til hendes ægtefælles (nr. 1) i korets østmur.

5) (Fig. 83) o. 1844, over provst Dan(q)varth Faaborg, *21. jan. 1784, †27. dec. 1844.

Indskrifttavle af marmor, 62×45 cm, med personalialia i indhuggede versaler, optrukket med sort, afsluttet af »Barnlig kiærighed/ satte den elskede fader/ dette minde«. Indsat i søndre korsarms østmur sammen med nr. 2 og 8.

6) O. 1845, over prokurator H. Demant, *1778, †1845, og hustru M. Demant, *1793, †1864.

Stele af sandsten med indskrifttavle og krans af marmor, 184 cm høj. Personalialia er anført i den trapezformede tavle med indhuggede latinske bogstaver. Over og under tavlen er monteret hhv. en egekrans og et håndtryk. Opstillet syd for koret.

7) O. 1853, over Algren Petersen, †1853, 22 år gammel, og Hedevig Petersen, †1847, 14 år gammel.

Støbejernskors, 98 cm højt. Korsenderne er formet som tre muslinger, øverst på stammen ses et skægget ansigt,²⁰⁷ i korsskæringen en rose, og personalialia er anført med reliefversaler på korsarmene. På bagsiden ses et håndtryk. Svarende til *Faye, Støbejernskors*, 161. Opstillet syd for kirken.

8) (Fig. 83) o. 1864, over oberst, brigadekommandør Theodor Christian Faaborg, ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd, *25. juni 1814, †1. juli 1864, efter at være »dødelig saaret i Kampen for Fædrelandet 29 Juni 1864«.

Indskrifttavle af marmor, 62×42 cm, med personalialia i indhuggede versaler, optrukket med sort. Indsat i søndre korsarms østmur sammen med nr. 2 og 5.

9) (Fig. 100) o. 1870, over højskoleforstander Dalum Højskole Christen Kold, Dalum Højskoles grundlægger, *20. marts 1816, †6. april 1870, og hustru <Kirstine Kold, f. Jakobsen, *2. jan. 1844, †17. febr. 1902>.

Natursten af grå granit, 87×77 cm. Personalialia i huggede skønvirkeversaler opmalet med sort under et malteserkors og afsluttet af »Dalum Højskole«. Opstillet øst for kirken.

10) O. 1945, over Hans Jørgen Andersen, frihedskæmper. *3. okt. 1924, †25. marts 1945 i Tyskland. Rejst af kammerater.

Natursten, 67×97 cm. Afsluttet af Kaj Munks vers i versaler: »Drenge, I drenge som døde/ I tændte for Danmark i dybeste mulm/ en lysende

morgenrøde«. Knud Nellesmoses medaljon er indsat foroven. I litra K.

Mindetavle på kirkegården, 1929, over Iver Vind, lensmand på Dalum Kloster, *1. juni 1690, †17. febr. 1658, og hustru Helvig Skinkel, *12. jan. 1602, †28. juni 1677, og deres børn (jf. s. 2875).

Mindetavle af sandsten, 110×60 cm. Den er udsmykket af et rektangulært relief med renæssanceinspireret beslagværksornamentik omkring et cirkulært felt, hvori Vindernes kronede våbenskjold ses. Nedenfor er personalialia anført med indhuggede versaler afsluttet af »Requiescant in pace«. Indsat i skibets sydmur i forbindelse med flytningen af gravene til kirkegården o. 1926.

Fig. 83. Kirkegårdsmonument nr. 2, over Dorothea Louisa Faaborg, o. 1839 (s. 2879), nr. 5, over provst Danqvart Faaborg, o. 1844 (s. 2879), og nr. 8, over oberst Theodor Christian Faaborg, o. 1864 (s. 2879). Foto David Burmeister Kaaring 2013. – *Churchyard monument no. 2, to Dorothea Louisa Faaborg, c. 1839; no. 5, to Dean Danqvart Faaborg, c. 1844; and no. 8, to Colonel Theodor Christian Faaborg, c. 1864.*

Fig. 84. Kirken set fra nordvest. Foto Mogens Vedso 2014. – Church seen from north west.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Odense Amt i almh. henvises til s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

Arkivalier. *Kirkens arkiv.* Synsprot. 1862 ff.

LAFyn. Gejstlige arkiver: Dalum Kloster. Dokumenter og breve 1450-1536 (*Gejstlige ark. Dok.*); *Bispearkivet:* Synsforretninger 1872-1881 (*Bispeark.* Synsforretn.); *Dalum Pastoratsarkiv:* Embedskorrespondance 1663-1881 (*Pastoratsark.* Embedskorresp.) – Embedsbog 1908-39 (*Pastoratsark.* Embedsbog) – Journal 1870-1908, nr. 28 (*Pastoratsark.* Journal); *Dalum menighedsrådsarkiv:* Materiale fra Mokkeruds arkiv 1971-1992. (*Menighedsrådsark.* Mokkeruds ark.).

RA. Lensregnskaber. Dalum Kloster. D. Kvittansiarumsbilag 1579-1602, M-18079 (*Lensrgsk.* Kvittansiarumsbilag); *Danske Kancelli B 72:* Fynske tegnelser 1596-1660 (*DaKanc.* Fynske tegnelser).

NM. Indberetninger. Ivar Hertzsprung 1898 (inventar); Knud Lehn Petersen 1926 (muret begravelse); Harald Borre 1930 (kalkmaleri); Anonym 1939 (kisteplader); Mogens Larsen 1973 (altertavle, krucifiks, gitterlåger); Mogens Larsen 1980 (kalkmaleri, altertavle, gravgitter og mindetavle); Fritz Gothardt Rasmussen 1984a (gravgitter); Fritz Gothardt Rasmussen 1984b (mindetavle); Bent Jacobsen 1992 (prædikestol); Lis Sejr Eriksen 2010 (altertavle, epitafium, alterbordspaneler, orgelfacade, korbuekrucifiks, prædikestol, stoleværk,

gravgitter); Susanne Trudsø 2011 (døbefont, epitafium og gravsten); Ida Haslund 2012 (kalkmalerier).

Tegninger og opmålinger. NM. Søren Abilgaard (gravsten) – J. Kornerup (prospekt), 1866. – Knud Lehn Petersen (plan, snit og opstalter), 1915-16. – Knud Lehn Petersen (vinduer), 1917. – Knud Lehn Petersen (åbning i triumfmurens nordside), o. 1927. – Harald Lønborg (døbefont, akvarel), 1940.

Ebbe Lehn Petersens arkiv. N. P. Jensen (plan), o. 1900. – Knud Lehn Petersen (planer, snit og opstalter; rekonstruktioner), 1925-29, tegnet af H. Krogsgaard o. 1930. – Knud Lehn Petersen (kapel og krypt, planer og snit), 1926.

Litteratur. Jacob Hansen & Knud Mortensen (red.), *Dalum sogns historie*, I-II, Dalum 1959-68; Eskil Aren-toft, *Dalum Kloster. Udgravningsberetning DK95*, Møntergården, Odense, 1995; Orla Hylleberg Eriksen, *Den-drokronologisk undersøgelse af boreprøver fra Dalum Kirke*, Odense Amt, NNU rapport nr. 78, Nationalmuseet 2013.

Historisk indledning ved David Burmeister Kaaring og Martin Wangsgaard Jürgensen, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Martin Wangsgaard Jürgensen, inventar og gravminder ved David Burmeister Kaaring, heraf dog korbuekrucifiks ved Ebbe Nyborg og orgler ved Ole Beuchert Olesen. Oversættelser ved Peter Zeeberg (latin) og James Manley (engelsk). Korrektur ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet marts 2014.

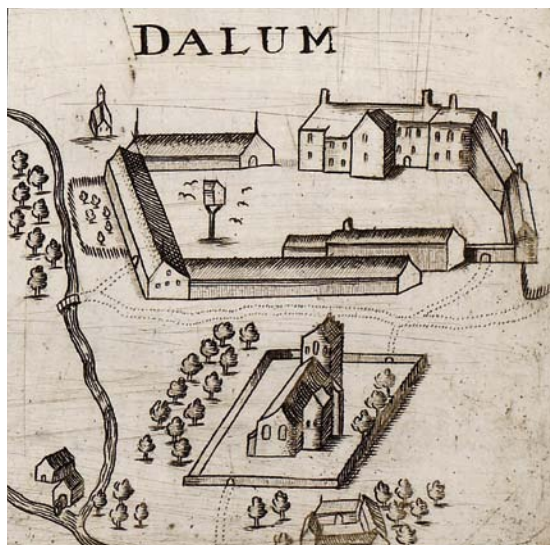

Fig. 85. Dalum Kloster, fra Resens Atlas. – *Dalum Convent, from 'Resens Atlas'.*

¹ Jf. s. 1753 note 7 og A. R. Idum, »Dalum Klosters Historie indtil 1536«, *ÅrbOdense og Assens* 1931–36, 95. Gina Gertrud Smidt, »De danske nonneklostre indtil ca. 1250«, *KirkehistSaml.* 1973, 8.

² *ActaPont* III, nr. 2319 (26. nov. 1464).

³ *SRD* I, 314.

⁴ *ActaPont* IV, nr. 3072 (7. april 1487).

⁵ RA. *Lensrgsk.* Kvittansiarumsbilag. Jf. inventarium fra 1579.

⁶ Jens Rasmussen & Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*, Odense 1995, 58.

⁷ *Hansen & Mortensen* 1959–68, I, 49.

⁸ *Idum* 1931–36 (note 1), 107–09.

⁹ *DaRigBr.* 2rk, II, nr. 152 (13. jan. 1270). Sønnen Anders anførte denne testamentariske gave, men dommen faldt ud til nonnernes gunst, jf. *DaRigBr.* 2rk. vol. II, nr. 353 (13. april 1279).

¹⁰ *DaRigBr.* 2rk. vol. III, nr. 230 ('18. okt.').

¹¹ *DaRigBr.* 2rk. vol. IV, nr. 189 (okt. 1295).

¹² *DaRigBr.* 2rk. vol. VII, nr. 13 (12. marts 1313).

¹³ *DaRigBr.* 2rk. vol. IX, nr. 335 (13. dec. 1326).

¹⁴ *Repert* II, nr. 3887 (16. febr. 1393).

¹⁵ Jordebogen er publiceret i O. Nielsen »Dalum Kloster Jordebog 1533«, *FySaml* IV, 307–14. Et lidt ældre, udateret dokument, LAFyn. *Geistlige ark.* Dok., beskriver en strid mellem Jørgen Marsvin og Dalum Klosters forstander indtil 1502, Anders Ebbesen, om afgiften af tre gårde, som klostret havde benyttet på 'prior Arentz, Prior Ulf's og mester Claus' tid'.

¹⁶ KglBibl. *Langebeks excerpter* nr. 70 4°.

¹⁷ *Frederik I.s Registranter* 26. nov. 1529 og 25. jan. 1530.

¹⁸ *KancBrevb* 2. og 12. april 1571.

¹⁹ *SuhmSaml* I, 190.

²⁰ *KancBrevb* 4. nov. 1580

²¹ *Kronens Skøder* II (1648–1688), 133–35 (1. maj 1662). Efter Johan Friis havde følgende Dalum i forlening: Jacob Ulfeldt 1570–79 (*KancBrevb* 27. sept. 1571); Absalon Gøye 1579–1602; Axel Brahe 1602–1616; Holger Rosenkrantz 1617–20; Ellen Marsvin 1620–39; grev Valdemar Christian (med Steen Bille som forvalter) 1639–41 (*KancBrevb* 13. nov. 1639); Arent von der Kuhla 1642–46 (jf. s. 2876); Iver Vind 1646–58 (jf. s. 2846 og 2874) og Axel Urup 1658–62. Disse lensmænds tilknytning til Dalum er udførligt beskrevet i *Hansen & Mortensen* 1959–68, I, 100–174.

²² *Kronens Skøder* II (1648–88), 512–23 (4. marts 1681).

²³ *Kronens Skøder* II (1648–88), 512–23 (27. dec. 1682).

²⁴ *Kronens Skøder* IV (1720–30), 360–61 (5. marts 1722). RA. *Rtk. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1721–65. Fynske rytterdistrikt (S-2920).

²⁵ RA. *Rtk. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1721–65. Fynske rytterdistrikt (S-2919).

²⁶ RA. *Rtk. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1721–65. Fynske rytterdistrikt (S-2922, jf. oplysninger fra 21. jan. 1765).

²⁷ *Hansen & Mortensen* 1959–68, II, 224.

²⁸ Ebbe Nyborg, »Sognekirkebyggeriets organisering«, *Streflyv over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, (red. Robert Egevang), Kbh. 1979, 46.

²⁹ Overvejelserne om opdelingen af Sanderum og Dalum i to separate sognekald begyndte o. 1865, jf. LAFyn. *Pastoratsark.* Embedskorresp.

³⁰ *SRD* VII, 230–31, nr. XVIII.

³¹ *Idum* 1931–36 (note 1) 94, foreslår, at der er tale om Hillerslev Kirke i Sallinge Herred. *Hansen & Mortensen* 1959–68, I, 57, peger på Vejlbj Kirke, som ind i netop 1300-tallet kaldtes Nybølle, og som Dalum også havde patronatsretten over efter reformationen.

³² KglBibl *Kallske Saml* 377 4°.

Fig. 86. Skitse af kirken i Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church in Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588–1604.*

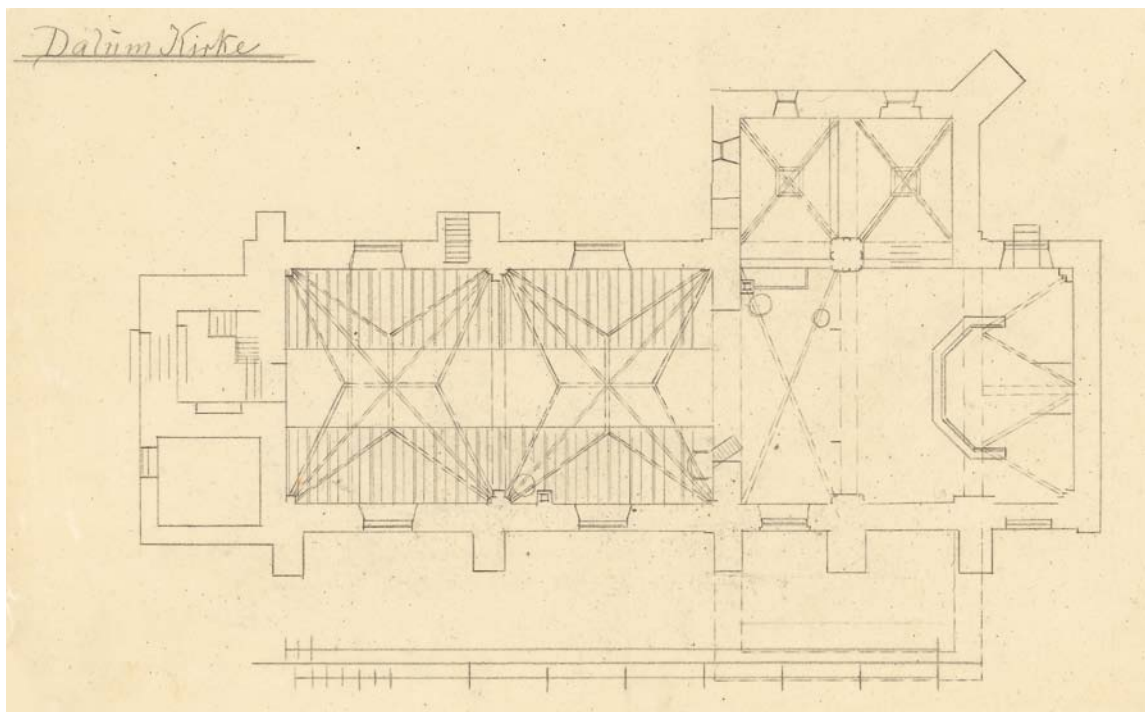

Fig. 87. Plan. 1:300. Målt og tegnet af N. P. Jensen, o. 1900. – Plan

³³ Jf. Geodatastyrelsens historiske matrikelkort fra perioderne 1810–1852, 1852–1878 og 1878–1901. Den anden udvidelse fandt sted o. 1861, da kirkeejer Chr. Benzon mageskiftede et stykke af præstegårdsjorden med noget af Christiansdals tilliggende og derved muliggjorde en udvidelse af kirkegården. RA. Kultusministeriet 1. kontor, journal 1861 N.

³⁴ LAFyn. *Pastoratsark.* Embedsbog.

³⁵ Planerne fremgår af tilføjelser til Geodatastyrelsens matrikelkort for 1901–29, som dog ikke stemmer helt med det optegnede i matrikelkortet fra 1929–43. If. Kirkens arkiv. *Synsprot.* anlagdes udvidelsen først 1931.

³⁶ Jf. Geodatastyrelsens matrikelkort for perioderne 1943–55 og 1955–75.

³⁷ LAFyn. *Pastoratsark.* Embedskorresp.

³⁸ NM.

³⁹ *Kronens Skøder* II, 133 (1. maj 1662).

⁴⁰ Kirkens arkiv. *Synsprot.*

⁴¹ [u.f.] »Ydede lån af stiftsmidlerne i 2002«, *Fyens Stiftsbog* 2003, 164.

⁴² *Arentoft* 1995, del 1–2.

⁴³ LAFyn. *Pastoratsark.* Journal.

⁴⁴ J. B. Løffler, »Dalum Klosterkirke«, *ÅrbOldkHist* 1904, 316–20.

⁴⁵ M. Mackeprang, »Dalum Klosterkirke«, *ÆldNordArch* 6. saml., 2. rk. 1917, blad 4–7.

⁴⁶ Vilh. Lorenzen, *De Danske Benediktinerklostres Bygningshistorie* (Kbh. 1933), 194–211.

⁴⁷ Knud Lehn Petersen, »Dalum Kirkes Bygnings Historie«, i *Hansen & Mortensen 1959–68*, 226–45.

⁴⁸ Paul Nawrocki, *Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarszeit. Studien zur Backsteinarchitektur*, bd. 9 (Berlin 2010), 143–47.

⁴⁹ Hans Krongaard Kristensen, *Klostre i det middelalderlige Danmark*, Århus 2013.

⁵⁰ Se plan af Knud Lehn Petersen fra 1927 i NM.

⁵¹ *Lehn Petersen 1959–68* (note 47), II, 234.

⁵² *Lorenzen 1933* (note 46), 200. Allerede *Mackeprang 1917* (note 45) anfører korsskæringens ribber som problematiske, dog uden at give en egentlig datering.

⁵³ *Lorenzen 1933* (note 46), 200.

⁵⁴ Se indmålingerne af de arkæologiske iagttagelser publiceret af *Lorenzen 1933* (note 46), 196.

⁵⁵ *Lehn Petersen 1959–68* (note 47), 237.

⁵⁶ *Lorenzen 1933* (note 46), 204.

⁵⁷ Der findes, så vidt vides, heller ikke umiddelbart nogen udenlandske paralleller. Endvidere skal det nævnes, at Knud Lehn Petersen på et tidspunkt overvejede at rekonstruere i hvert fald den nordre åbning i triumfmuren som spidsbuet (fig. 17). Det viser, hvor svage spor tolkningen er baseret på. Rekonstruktionsforslaget i NM.

⁵⁸ Se eksempelvis Sillenstede Kirke i Ostfriesland. Justin Kroesen og Regnerus Steensma, *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung*, Michael Imhof Verlag 2011, 49. Nicherne i østenden af Roskilde

Domkirke giver et indtryk af blændingerne i Dalums virkning (Se *DK KbhBy*, 1570-72). Et hjemligt eksempel kan findes i Givskud Kirke (Vejle Amt). Den mulige sammenhæng mellem nicher og billeder er påpeget af Ebbe Nyborg.

⁵⁹ Et indtryk der bekræftes i den tidligere forskningslitteratur om kirken. Se eksempelvis *Mackeprang 1917* (note 45) og *Naurocki 2010* (note 48).

⁶⁰ Kampestensfundamentet til det aldrig realiserede tredje fag i skibet fremkom under restaureringen 1926-29. Det er indmålt på flere af de i forbindelse med restaureringen udarbejdede planer (jf. fig. 11a).

⁶¹ En tilsvarende pille på skibets sydside er en rekonstruktion udført 1926-29. Det er tvivlsomt, om der

nogensinde har været en sådan pille på denne side af kirken, hvor korsgangen har ligget (s. 2817).

⁶² *Lorenzen 1933* (note 46), 35.

⁶³ Den indhuggede forsækning skærer sig gennem den senmiddelalderlige udsmykning på sydvæggen (jf. s. 2839-41).

⁶⁴ *Lehn Petersen 1959-68* (note 47), II, 228.

⁶⁵ *Lorenzen 1933* (note 46), 204.

⁶⁶ Plan i NM udført af Knud Lehn Petersen 1925.

⁶⁷ Koblede blændinger, der ligner dem, vi ser i Dalum, kan genfindes forskellige steder i samtidens arkitektur. Eksempelvis på Løgumkloster Kirke (*DK Sjyll* 1066), Århus Vor Frue (*DK Århus* 1044-46) og Viborg Sortebrødre Kirke.

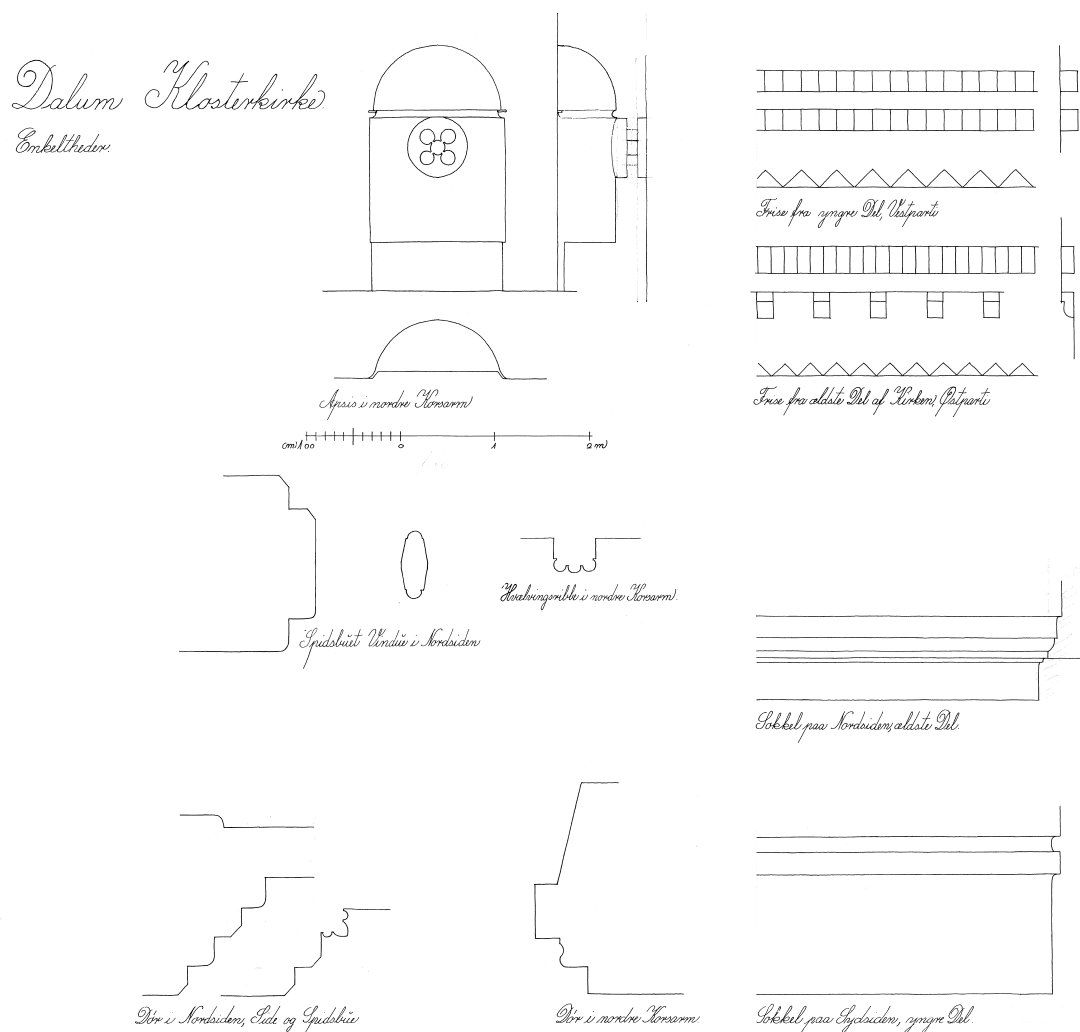

Fig. 88. Detaljer efter restaureringen 1926-29: Sidealterniche i nordre korsarm, planer af døre og vindue samt snit af hvælvrække, gesimser og sokler. 1:100. Målt af Knud Lehn Petersen 1925-29, tegnet af H. Krogsgaard o. 1930. – Details after the restauration of 1926-29: Side altar niche in north transept, plans of doors and window, sections of vault rib, cornices and plinths.

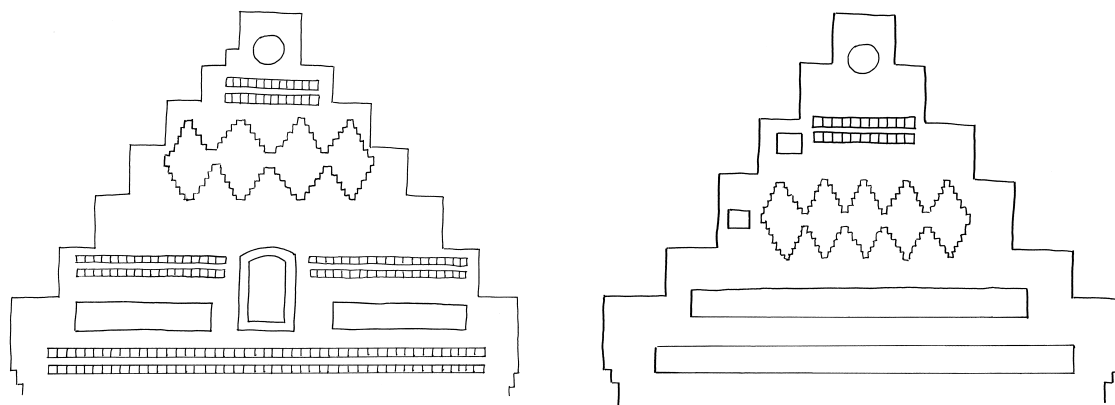

Fig. 89-90. Tårnets gavle. 1:100. Tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. 89. Øst. 90. Vest. – *The tower gables. 89 East. 90. West.*

⁶⁸ De kløverbladsformede blændinger optræder flere steder i Roskilde Domkirke – eksempelvis prominent på den murede korskranks yderside (*DK Kbh.Amt* 1415) og genfindes eksempelvis på det tidligt gotiske våbenhus i Fjälkinge Kirke i Skåne og på våbenhuset i Farum Kirke (*DK Frborg* 2483) fra o. 1300.

⁶⁹ Lorenzen 1933 (note 46), 199.

⁷⁰ Se eksempelvis Gottfried Kiesow, *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung* (Bonn, 2003), 114–15. Se også det såkaldte Løgumskab fra o. 1275 (*DK Sjydl* 1104).

⁷¹ Af kirkeregnskaberne fremgår det, at tårnet løbende blev istandsat, men 1879 undergik det betydelige udbedringer, som meget vel kan være de nu dominerende skalmureringer. En efterfølgende stor reparation på tårnets øst- og sydfacade blev gennemført 1885. LAFyn 1879/6/4; LAFyn 1885/6/9.

⁷² Døren er blevet blændet, da den indvendige trappe i tårnrummet blev etableret. Et lille kvadratisk vindue blev samtidig indsat i det blændede dørsted.

⁷³ Gluggen lukkes 1881 med vinduesglas. LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn.

⁷⁴ At tårn og fordelingsbygning er opført i forbandt, blev allerede påvist af M. Mackeprang og senere igen af Knud Lehn Petersen. Se *Mackeprang* 1917 (note 45) og *Lehn Petersen* 1959-68 (note 47), II, 234.

⁷⁵ Nicherne er ikke lige store og sidder ikke i samme niveau. Den vestre (55×75 cm, 30 cm dyb) sidder højest; den østre niche (55×63 cm, 30 cm dyb) lavere.

⁷⁶ Nichen optræder på Knud Lehn Petersens opmåling af kirken 1916. Døren mellem forbindelsesbygningen og tårnrummet findes ikke 1916, men optræder på den opmåling, som laves før den store restaurering 1926–29.

⁷⁷ Hvelvsporene optræder på Knud Lehn Petersens opmåling af kirken 1916 og viser, at de tilspidsede, pærestavslignende hvelvpiller har været af en for egnen velkendt type, hvis datering ligger i 1500-tallets første fjerdedel. Se eksempelvis Pårup Kirke (s. 2659) eller Korup Kirke (s. 2736).

⁷⁸ Paralleller til lignende indgangsbygninger kendes eksempelvis fra dominikanerklosteret i Århus (*DK Århus* 1292 samt Vilh. Lorenzen, *De Danske Dominikanerklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1920, 41–47) og karmeliterklosteret i Helsingør (*DK Frborg* 301–02 samt Vilh. Lorenzen, *De Danske Karmeliterklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1920, 49–65).

⁷⁹ Se udateret foto i NM fra før istandsættelsen 1926–29.

⁸⁰ Af kirkens regnskaber fremgår det, at renden mellem korsarm og korsskæring har været umulig at holde tæt, hvorfor der løbende må udbedres skader i denne del af bygningen.

⁸¹ En lignende situation kendes eksempelvis fra Val-kendorfs Kapel ved Odense Skt. Knud (s. 300–01).

⁸² RA. *DaKanc*. Fynske tegnelser (fol. 28 f.).

⁸³ *Rasmussen & Riising* 1995 (note 6), 58. En tilsvarende situation kendes fra Ormslev Kirke (*DK Århus* 2158), hvor korsarmene efter reformationen blev skilt fra kirken og bl.a. fungerede som præstens stald, inden de endelig blev nedrevet.

⁸⁴ Beslægtede gesimser optræder på en række bygninger fra den senere del af 1500-tallet og den tidlige del af 1600-tallet, nævnes kan Korsbrødregården i Nyborg (1624) og Holckenhavns vestfløj (1631).

⁸⁵ Antydningerne af vinduet optræder på Knud Lehn Petersens opmåling 1916 (fig. 8e).

⁸⁶ Fotografier i Dalum-Hjallese Lokalhistoriske Arkiv.

⁸⁷ En murrem af eg over muren mellem korsskæringen og nordre korsarm er det eneste ældre tømmer i tagværket. Der blev udtaget fire boreprøver fra murremmen til dendrokronologisk undersøgelse, men prøverne kunne ikke dateres. Se *Hylleberg Eriksen* 2013.

⁸⁸ Sagsakter i kirkens arkiv.

⁸⁹ *Lehn Petersen* 1959-68 (note 47), II, 242–43.

⁹⁰ Tidligere har Sven Arnvig udarbejdet en samlet gennemgang af kalkmalerierne i »Dalum Kirkes inventar« i *Hansen & Mortensen* 1959-68, II, 249–53.

⁹¹ NM. Indb. ved Ida Haslund (2012).

⁹² Som led i det store opsving, vesteuropæisk kirkebyggeri oplevede fra 1000-tallets sidste del og de næste hundrede år frem, opstod en tilnærmelsesvis ensartning af terminologien omkring bygherre og entreprenører. Endvidere anerkendtes bygmesterens afgørende rolle i de store kirkebyggerier derved, at han kunne få lov til at sætte sin signatur, i form af et navn, bomærke eller portræt, et sted i byggeriet. Dog som oftest sekundært placeret i forhold til bygherren, den der betalte byggeriet. For udviklingen af bygmesterens rolle og bygmesterbegrebets udvikling frem mod den tidlige modernitets arkitektbegreb se eksempelvis Pierre Du Colombier, *Les Chantiers de Cathédrales: Ouvriers, Architectes, Sculpteurs*, Paris 1973, s. 61-105; Francis B. Andrews, *The Medieval Builder and his Methods*, Rowan/Littlefield 1976, s. 43-52, 60; Günther Binding, *Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieurberufes*, Darmstadt 2004.

⁹³ NM. Indb. ved Harald Borre (1930).

⁹⁴ Se eksempelvis R. Broby-Johansen, *Den Danske Billedbibel*, Kbh. 1947, 180; *Arnvig 1959-68* (note 90), 251. Af Vilh. Lorenzen blev manden tolket som støttende hvælpillen. *Lorenzen 1933* (note 46), 206.

⁹⁵ Se dette tema videre udfoldet i Katrin Kröll, *Das drôlastische Universum am Rande der göttlichen Ordnung: Grotteske Darstellungen in den dänischen Wandmalereien des*

Spätmittelalters und ihr europäischer Kontext. Studien zur komischen Körpersprache in Bildkunst, Literatur, Festbrauch und darstellendem Spiel vom 12. Jahrhundert bis zur Reformation (Københavns Universitet 1994) [utrykt ph.d.-afhandling]; *Mein ganzer Körper ist Gesicht: Grotteske Darstellungen in der europäischen*

Kunst und Literatur des Mittelalters, red. Katrin Kröll and Hugo Steger, Freiburg 1994; Martin Wangsgaard Jürgensen, *Changing Interiors: Danish village churches c. 1450-1600*, Kbh. 2011, 331-338.

⁹⁶ Skjoldfrisen er tidligere behandlet af *Hansen & Mortensen 1959-68*, I, 78-80.

⁹⁷ I *PræsteindbWorm*, II, 83 beskrives frisen: »... Diss epterschreffne welbyrdiges jomfruers naffin och vaaben er baade paa den norre och søndre side i Dalum kircke beschreffne«.

⁹⁸ *SuhmSaml*, 90-91.

⁹⁹ Årstallet 1646 er interessant i forhold til de forandringer, der skete i kirkerummet på netop dette tidspunkt (s. 2832), og listernes tilblivelse kan muligvis forstås som ansporet af disse ændringer. *SuhmSaml*, 90.

¹⁰⁰ Jomfru Dorte Porss kan formentlig identificeres som værende datter af Erik Pors til Øllingsø og Margrete Andersdatter Ulfeld. Ud fra hendes søskendes alder kan hun vel antages at være født o. 1500. Se *Da-AdArb* 1909, 361.

Fig. 91. Skibets nordside. Foto David Burmeister Kaaring 2014. – North side of the nave.

¹⁰¹ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Margrete. *SuhmSaml*, 90.

¹⁰² Hos Suhm beskrives hendes våben som en sort halvmåne med spidserne opad i hvidt felt. *SuhmSaml*, 90. Våbenet kan ikke med sikkerhed knyttes til nogen slægt.

¹⁰³ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Sidsel. *SuhmSaml*, 90.

¹⁰⁴ Hos Suhm beskrives hendes våben som to hvide måner med ryggen mod hinanden i blå felt, omsluttet af fire gule stjerner. *SuhmSaml*, 90. Det beskrevne våben blev ført af slægten Månestjerne af fynsk uradel, der uddøde i begyndelsen af 1500-tallet.

¹⁰⁵ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Sidsel Bille Hansdatter. *SuhmSaml*, 90.

¹⁰⁶ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Jomfru Anne Pedersdatter, mens våbenet beskrives som to hvide måner med ryggen mod hinanden i blå felt omsluttet af fire gule stjerner. Det skulle tilhøre Jomfru Margrete Teenhuus. *SuhmSaml*, 90.

¹⁰⁷ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Jomfru Dorothe Rantzov. *SuhmSaml*, 91.

¹⁰⁸ Hos Suhm beskrives hendes våben som tre sorte drejede knapper i hvidt felt, en under de to. *SuhmSaml*, 91. Våbenet kunne tilhøre slægten Munk af Vejbjerggård.

¹⁰⁹ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Anne. *SuhmSaml*, 91.

¹¹⁰ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Karen. *SuhmSaml*, 91.

¹¹¹ Suhm angiver, at den ene af hans kilder nævner Jomfru Margrete Rantzov, den anden alene navnet Jomfru Margrete. Yderligere skriver Suhm, at Margrete fører tre grønne træer ved siden af hinanden i sit våben. Dette våben lader sig ikke umiddelbart identificere. Det korrekte våben, ifølge Suhm, skulle være en hvid måne med tre hvide 'plumadsfjer' i rødt felt, med spidserne nedad, og derunder en seksoddet stjerne. *SuhmSaml*, 91. Dette våben tilhører den jyske uradelslægt Hvittenstiern.

¹¹² I begge Suhms uspecificerede lister mangler Margrete Clausdatter. I stedet nævnes henholdsvis en Jomfru Karen og en Jomfru Marine; begge uden våben. *SuhmSaml*, 91.

¹¹³ I begge Suhms uspecificerede lister nævnes hun som Anne. *SuhmSaml*, 91.

¹¹⁴ I begge Suhms uspecificerede lister mangler Anne Jacobsdatter. Hendes våben angives som tre grønne træer ved siden af hinanden. *SuhmSaml*, 91. Våbenet lader sig ikke umiddelbart identificere.

¹¹⁵ I begge Suhms uspecificerede lister mangler Karine Jensdatter. Hendes våben angives som tre sorte drejede

Fig. 92. Vestindgangen (s. 2826). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – The west entrance.

knapper i hvidt felt, en under de to. *SuhmSaml*, 91. Våbenet kunne tilhøre slægten Munk af Vejbjerggård.

¹¹⁶ Suhm noterer følgende om de to fortegnelsers sidste navne: De fire sidste bliver i den ene fortegnelse til tre: Jomfru Sophie Friis, Jomfru Dorothe Pors og Jomfru Kirstine Gøg. I den anden fortegnelse bliver det kun til to: Jomfru Dorothe Pors og Jomfru Kirstine Gøg eller Banner. Endvidere skriver Suhm, at alle af familien Friis, hvis våbener findes i frisen, fører tre egeren, og at alle Skinkler fører tre søblade om en rose. Desuden findes der våbener af Brokkenhus, Friis, Rosenkrans og Lunge, men ingen navne dertil, til trods for, som Suhm skriver, at man må antage, at disse har været ført af jomfruer i klostret. *SuhmSaml*, 91.

¹¹⁷ Kirkens arkiv samt NM. Indb. ved Ivar Hertzsprung (1898)

¹¹⁸ Kirkens arkiv. *Synsprot* samt NM.

¹¹⁹ F.W. Hollstein, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700* vol. III (1950), nr. 7. Det malede forlæg for kobberstikket ejes af Pinacoteca di Brera, Milan. Motivet blev identificeret af Gunnar Andersen, »Altartavlen i Dalum Kirke«, *FyÅrb* 1944, 223.

Fig. 93. Den blændede norddør i skibet (s. 2826). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *Bricked-up north door in the nave*.

Fig. 94. Mødet mellem ribber og hvælpille i korets nordøsthjørne (s. 2833). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Conjunction of groins and vaulting pillar in the north east corner of the chancel*.

¹²⁰ Marjolein Leesberg, Karel van Mander, *The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700)*, Amsterdam 1999, nr. 58. Motivet blev identificeret af Gunnar Andersen, »Altartavlen i Dalum Kirke. En tilføjelse«, *FyÅrb* 1944, 482.

¹²¹ Sven Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense og hans Arbejder i fynske Kirker samt Nakskov Kirke«, *FyÅrb* II, 1942-46, 180-82.

¹²² *Arnvig 1942-46* (note 121), 192.

¹²³ F.eks. altartavlerne i Tommerup (Odense Hrd.), Aunslev (Svendborg Amt, Vindinge Hrd.) og Pårup (jf. s. 2664 ff.).

¹²⁴ Sven Arnvig har påvist, at der ikke er grundlag for Idums og siden Lorenzens oplysning, at dronning Christine i 1503 skænkede en altartavle med hendes og kong Hans' billeder til Dalum Kirke, *Arnvig 1959-68* (note 90), II, 247. Derved forsvinder grundlaget for med Ellen Marsvin som bindeled at knytte Thurøtavlen til Dalum. Nyere undersøgelser har i stedet peget på, at Thurøtavlen kan være identisk med den 'gyldne tavle', som dronning Dorothea skænkede til sit og

Christian I's begravelseskapel, Helligtrekongers Kapel, i Roskilde Domkirke, jf. Vivian Etting, »Tiderne skifter 1400-1536«, i: Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj (red.), *Roskilde Bys historie – tiden indtil 1536*, Roskilde 1992, 319 samt Birgitte Bøggild Johannsen, »Fra Reformation til hovedrestauration: sogn og kirke i nyere tid«, i: Kaare Lund Rasmussen, *Svendborg Sct. Nicolai*, Svendborg 2008, 122.

¹²⁵ *Præsteindb Worm* 82.

¹²⁶ KglBibl. *Ny kongelig samling* 728, 4^e; *Præsteindb Worm* 82.

¹²⁷ *Fynsk kirkesølv*, 26 og 134, Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkezeichen*, Frankfurt a.M. 1911, nær mærke nr. 165.

¹²⁸ *Arnvig 1959-68* (note 90), 271.

¹²⁹ R.A. *Rtk. Reviderede rgsk. Kirkeregnskaber 1721-65*. Fynske rytterdistrikt (S-2920).

¹³⁰ *Arnvig 1959-68* (note 90), 277.

¹³¹ R.A. *Lensrgsk. Dalum Kloster*. D Kvittansiarumsbilag 1579-1659.

¹³² LAFyn. *Sanderum pastoratsarkiv*. Regnskaber 1642-62.

¹³³ *Arnvig 1959-68* (note 90), 278.

¹³⁴ Ulla Haastrup, »Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark«, *Hikuin* 22 (1995), 18-19.

¹³⁵ *Hansen & Mortensen 1959-68*, I, 381.

¹³⁶ *Arnvig 1959-68* (note 90), 258-60.

¹³⁷ *Arnvig 1959-68* (note 90), 253.

¹³⁸ *Arnvig 1959-68* (note 90), 256.

¹³⁹ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1973) samt *Arnvig 1959-68* (note 90), 254.

¹⁴⁰ Prydgavlenes udformning er nært beslægtet med dem fra Anders Mortensens prædikestol fra 1639 i Vor Frue Kirke, Odense (s. 1107 og fig. 112) og særligt til Nyborgs Kirkes prædikestol (Svendborg Amt).

¹⁴¹ NM. Indb. ved Bent Jacobsen (1992).

¹⁴² *Arnvig 1959-68* (note 90), 273-74 viderebringer følgende oversættelse af indskriften »Giv, Herre, din tjener at tale dit ord til lægfolk (med al iver)«, og identificerer s. 282 versene som Ap.G. 4,29.

¹⁴³ LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn.

¹⁴⁴ Jf. prædikestolene i Skeby (Lunde Hrd.), Skovby (Skovby Hrd.), Gårsløv (Vejle Amt), Indslev (Vends Hrd.), Nyborg Vor Frue og Odense Skt. Hans (s. 1371 ff.). Fønstolen er udført o. 1580 af Knud Snedker, Middelfart, men blev ombygget o. 1650 efter principperne fra Dalumstolen ved tilføjelsen af de store evangelistfigurer.

¹⁴⁵ *Arnvig 1959-68* (note 90), 254.

¹⁴⁶ Skriftestolen kan anes på fotografier fra tiden før 1926 i NM.

¹⁴⁷ *Hansen & Mortensen 1959-68*, I, 102.

¹⁴⁸ Udateret og anonym beskrivelse af kirken i Dalum-Hjallense Lokalarliv.

¹⁴⁹ Orgelbygger Demant beretter i sine erindringer, at han i sin barndom oplevede orgelmusik i Dalum Kirke, hvor der anskaffedes et lille orgel fra Lübeck i

Fig. 95. Fortandingen mellem 1. og 2. byggefase i skibets sydvæg (s. 2799) umiddelbart vest for triumfmuren. Under fortandingen ses det blændede vindue, der har givet lys til prædikestolen (s. 2832). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Toothings between the 1st and 2nd building phase on the south-wall of the nave immediately to the west of the chancel arch wall. Beneath the toothings the bricked-up window which gave light to the pulpit can be seen.*

forbindelse med brylluppet 1808 mellem Christiane Benzons, datter af P. U. F. Benzon til Christiansdal, og P. C. D. Bardenfleth til Harridslevgaard. Jf. Holger Hansen, »En Orgelbyggers Læreaar«, *Aar bog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter*, 6, 1, 130-40. Ifølge Demant blev orglet vistnok kun anvendt denne ene gang (P. U. F. Demant, »Livserindringer«, *Orglet* 1971, 1, 19-27).

¹⁵⁰ Georg Fjelrad, »Orgler, jeg kendte«, *Orglet* 1975, 1, 17-30. Georg Fjelrad oplyser endvidere, at orglet havde to stempelbælge, samt at spillebordet var anbragt på siden af orgelhuset.

¹⁵¹ *Hansen & Mortensen 1959-68*, II, 167.

¹⁵² Th. Frobenius & Co., *Kirkeorgler*, Kgs. Lyngby o. 1937.

¹⁵³ Koplek II 16'-I, der fandtes efter omdisponeringen 1951, har antagelig også indgået i dispositionen 1927, selvom det ikke nævnes i firmaets orgelfortegnelse o. 1937.

Fig. 96. Den såkaldte onanist. Kalkmaleri, o. 1525, på skibets sydmur (s. 2841). Foto Harald Borre 1929. – *The so-called onanist.*

¹⁵⁴ Ved Orgelregistrantens undersøgelse af orglet 1975 fungerede rørværksafstilleren ikke. Den har muligvis været sat ud af funktion ved omdisponeringen 1951.

¹⁵⁵ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁵⁶ Uret er sandsynligvis anskaffet, ret kort tid efter det ældre tårnurv blev solgt, jf. dette.

¹⁵⁷ LAFyn. *Menighedsrådsark*. Mokkeruds ark.

¹⁵⁸ RA. *Rtk. Reviderede rgske*. Kirkeregnskaber 1721–65. Fynske rytterdistrikt (S-2920).

¹⁵⁹ Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Højbjerg 1996, nr. 278.

¹⁶⁰ NM. Indb. ved Knud Lehn Petersen (1926).

¹⁶¹ Årstallet for begravelsens indretning er anslået ud fra Poul Olufsens dødsår, jf. *Wiberg, Præstehist* I, 261 nr. 2 (som Poul Olsen) og Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede*. Fynske Studier V, Odense 1965.

¹⁶² Den fulde indskrift lyder: »Dette monument over det evige minde om og den skyldige agtelse for den ærværdige og lærde mand, nu salig blandt de salige, Hr. Poul Olufsen, engang samvittighedsfuld præst ved

Fig. 97. Kirkens indre. Foto Kristian Hude 1903. – *Interior of church.*

Fig. 98. Detalje af altertavlen, 1647. Vrængemaske (s. 2846). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece, 1647. Grimacing mask.*

denne kirke og den i Sanderum, sin svigerfar, og om hans hustru Elisabeth Hansdatter, har med fornøjelse og fuldt berettiget svigersønnen Hans Nielsen Chulnbruun, Odense bys førsteborgmester, opsat. Lær at dø mens du lever, hvis du vil leve godt i Kristus, for døden er dig en vinding, og Gud er livet og frelsen. 1651«.

¹⁶³ NM. 1883 var to ikke nærmere beskrevne epitafier over sognepræster blevet konstateret henstillet i det vindske gravkapel, og det blev herefter foreslået, at de blev indmuret i korets sydvæg sammen med det epitafium over en sognepræst, som allerede hang dér. At epitafierne blev flyttet til koret, fremgår af Holger Hansen, »Indskrifter i Dalum Kirke«, *PersHist* T 5rk. 3. bd., 1906, 76–77.

¹⁶⁴ Indskriften er suppleret ud fra indskriften til det tilsvarende våben på broderen Jørgen Vinds epitafium, i Vor Frue Kirke, København (*DK KbhBy* 70 fig. 39).

¹⁶⁵ If. en anonym afskrift fra det tidlige 1900-tal, kopi i Kirkens arkiv, var skjoldet nedfaldet, men skulle være en 'på skak malet halv hvid og halv rød' og identificeret som »Banner«. Det er givetvis en fejllæsning for »Benner«, dvs. Benderup, som er anført på Jørgen Vinds epitafium under Strahlendorffvåbenet (*DK KbhBy* 70 fig. 39).

¹⁶⁶ If. en anonym afskrift (jf. note 165) kunne der da læses »Skrammer« under våbenet, hvor der nu er tydelige spor af en bortkradsning.

¹⁶⁷ If. en anonym afskrift (jf. note 165) var indskriften under skjoldet »Rønnov«.

¹⁶⁸ If. en anonym afskrift (jf. note 165) var indskriften under skjoldet »Totter«.

¹⁶⁹ If. afskrift fra 1900-tallets første halvdel i Kirkens arkiv.

¹⁷⁰ Sven Arnvig, »Anders Mortensen – Nogle arbejder og nogle forlæg«, *FyÅrb* X, 1968–70, 178–79.

¹⁷¹ NM. Det blev foreslået 1883, at stenen skulle op-sættes på korets sydvæg, men dette synes aldrig gennemført.

¹⁷² Hansen 1906 (note 163), 76.

¹⁷³ Hansen 1906 (note 163), 80.

¹⁷⁴ Indb. ved Mogens Larsen (1980).

¹⁷⁵ Indskriften er suppleret efter Hansen 1906 (note 163), 82.

¹⁷⁶ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1980).

¹⁷⁷ Idum 1931–36 (note 1) 103.

¹⁷⁸ Hansen 1906 (note 163), 83.

¹⁷⁹ 1742 oplyses det, at kirkesynet har fundet en ligsten, som tilhører kirken, og den er nu blevet bortauktioneret til frøken von Holsten for 4 rdlr. RA. *Rtk. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1721–65 (S-2919). Fynske rytterdistrikt. Da den bevarede gravsten ikke synes at være genanvendt, er der næppe tale om samme sten.

¹⁸⁰ Kirkens arkiv. Hansen 1906 (note 163), 82.

¹⁸¹ Jensen, *Gravsten* nr. 738.

¹⁸² Jens Poulsens gravsten er afbildet i Hansen & Mortensen 1959–68, I, 99.

¹⁸³ RA. *Rtk. Reviderede rgsk.* Kirkeregnskaber 1721–65. Fynske rytterdistrikt (S-2921 og 2922). Mens begravelsen 1725 anføres at være 'indrettet til Poul Olufsen' (†1643), tillægges den 1759 Jens Poulsen (†1605).

Fig. 99. Døbefontens bemaling, akvarel af Harald Lønborg 1940 (s. 2853). – *Font, Romanesque. 54. Painting on font, water-colour by Harald Lønborg, 1940.*

Placeringen i korsarmen nær alteret er antydnet 1727, da kirkens to murede begravelser præciseres som beliggende hhv. i søndre og nordre side af koret (dvs. kors-skæringen), samt i bl.a. 1758, da sidstnævnte omtales med ordene 'ved alteret'.

¹⁸⁴ *KirkehistSamlV*, 3, 576.

¹⁸⁵ Antallet af kister i 1883 kendes fra en liste udført 5. marts 1883 af Henning Hansen i NM. Dette stemmer overens med, at hofjærgermester Vind 1888 skænkede Nationalmuseet dels låget til en barnekiste (jf. s. 2876) og dels et atlaskes pudebetræk syet med bl.a. farvede blomster og en papegøje og kantet af guldbånd, som stammer fra en af gravkapellets kister (NM. inv.nr. D1818). Oplysninger om begravelsen af kister fremgår af LAFyn. *Pastoratsark*. Journal.

¹⁸⁶ *Hansen 1906* (note 163), 84.

¹⁸⁷ Odense Bys Museer, Møntergården, inv.nr. KMO/1926/15, 1929/43 og 1942/449.

¹⁸⁸ Jf. korrespondance i NM samt Lars Hagensen, »De vindske beslag«, *Dalum-Hjallese Lokalhistoriske Forening. Årsskrift* 2010, 36–39. I Nationalmuseets samlinger befinder sig fortsat et antal ligkistesøm af messing fra kapellet, uden at disse dog kan knyttes nærmere til de enkelte kister. Således tre med Vinds våben, to beslægtede med von der Kuhlas og Skinkels våbener, et par med Krag og Banners, to forskellige med Skeels våben (inv.nr. D10533). De nævnte søm er tilgået museet på et tidspunkt før 1923, mens messingsøm med Schults' våben (inv.nr. D 9140) er tilgået 1916 og ni søm med Kaas' våben blev deponeret på museet 1908 (inv.nr. D110–119/1994). Endvidere er tre forgyldte malmnagler fra kisterne, med hhv. Friis', Skinkels og Kaas' våbener, indlemmet i samlingen fra skolebestyrer H. Rasmussen, Odense, i 1892 (inv.nr. D5858).

¹⁸⁹ *Arnvig 1959–68* (note 90), 276 foreslår, at motivet kan være Jordens Høst (Åb. 14:15–16). Anskuet i relation til den højre fløjs motiv, der er hentet fra Ezekiels Bog, betyder denne udlægning imidlertid, at venstre fløjs nytestamentlige fortælling forløses af Ezekiels gammeltestamentlige vision om israelitternes genopstandelse, hvilket forekommer at være tvivlsomt.

¹⁹⁰ F. W. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700* IV, Amsterdam 1951, nr. 41. Det samme forlæg er benyttet både til borggreve Christoph von Dohnas epitafium (s. 751, staftering ca. 1622/44) og af Hans Schütte i Hans Nielsen Chulens epitafium (s. 763); begge i Skt. Knuds Kirke, Odense.

¹⁹¹ NM. Indb. ved Frits Gothardt Rasmussen (1984a).

¹⁹² Fredrik von der Kuhla var søn af Arent von der Kuhla og Anna Vind (jf. nr. 3 og 9).

¹⁹³ NM. Anonym indb. (1939).

¹⁹⁴ Jf. *Hagensen 2010* (note 189), 36–39.

¹⁹⁵ NM. Anonym indb. (1939). Arent von der Kuhla var gift med Anne Iversdatter Vind (jf. nr. 9).

¹⁹⁶ NM. Anonym indb. (1939). Arent von der Kuhla

var søn af Bendix von der Kuhla (jf. nr. 8) og Sophie Amalie Banner.

¹⁹⁷ NM. Anonym indb. (1939). Elisabeth von der Kuhla var datter af Bendix von der Kuhla (jf. nr. 8) og Sophie Amalie Banner.

¹⁹⁸ NM. Anonym indb. (1939). Niels Banner var søn af Mette von der Kuhla og Christian Banner (jf. nr. 11).

¹⁹⁹ NM. Anonym indb. (1939). Bendix von der Kuhla var søn af Arent von der Kuhla og Anna Vind (jf. nr. 3 og 9).

²⁰⁰ NM. Anonym indb. (1939). Anna Vind var datter af Iver Vind og Helvig Skinkel (jf. nr. 2 og 4).

²⁰¹ NM. Anonym indb. (1939). Arent von der Kuhla-Banner var søn af Christian Banner og Mette von der Kuhla (jf. nr. 11).

²⁰² NM. Anonym indb. (1939). Christian Banner var gift med Mette von der Kuhla, datter af Arent von der Kuhla og Anna Vind (jf. nr. 3 og 9).

²⁰³ NM. Anonym indb. (1939). Frederik Banner var søn af Mette von der Kuhla og Christian Banner (jf. nr. 11).

²⁰⁴ NM. Anonym indb. (1939). Christentze Maria Krag var datter af oberst Mogens Krag og Dorthe Rosenkrans. Hendes fader giftede sig 1668 med en datter af Anna Vind og Arent von der Kuhla (jf. nr. 3 og 9), Helvig von der Kuhla, hvilket forklarer, hvorfor Christentze Maria Krag blev begravet i det vindske ligkapel.

²⁰⁵ NM. Anonym indb. (1939). Karen Vind var datter af Iver Vind og Helvig Skinkel (jf. nr. 2 og 4).

²⁰⁶ If. afskrift i NM. Indb. ved anonym (1939).

²⁰⁷ *Faye, Støbejernskors*, nr. 161 foreslår, at relieffet muligvis skal forestille Veronikas Svededug.

Fig. 100. Christen Kold og Kirstine Kolds gravsten, nr. 9, o. 1870 (s. 2880). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *Tombstone no. 9 of Christen Kold and Kirstine Kold, c. 1870.*

DALUM CHURCH

The church lies four kilometres south of Odense on the west bank of the river Odense Å. In the Middle Ages it formed the northern wing of a Benedictine convent which was built as a replacement for the older †establishment on Nonnebakken (p. 1749). The transfer to Dalum was certainly completed by 1249, but had probably taken place as early as the turn of the century. According to a charter of 1193 the convent had its rule and sacred objects from the Benedictine monks of the monastery of St. Knud, from which the prior of the Dalum convent also came. As with other Benedictine convents the church was consecrated to Our Lady. And in the same way as other convents the church probably served, at all events in the Late Middle Ages, as both convent and parish church. The medieval history of the convent is poorly documented, first and foremost by some cases concerning injustices and fraud committed against the nuns.

The church and the convent buildings. The medieval convent consisted, in its fully built state, of a four-winged main building, of which only the church is preserved. Archaeological excavations in 1995 documented the south and west wings, and stoneware was found indicating that the latter wing was built at a time towards or slightly after 1400. In 1579 the three demolished wings were in particularly poor condition, and they were very probably demolished immediately after the last nun, Anne Friis, died in 1580 (cf. tombstone no. 3), for in 1602 there were only 'some deserted walls' left of the convent. The utility complex was established west of the present road Dalumvej and was afterwards integrated in the manor house that became the seat of the fiefholder when Dalum Kloster became a royal fief after the Reformation. In 1682 the name of the manor house was changed to Christiansdal and it retained this name until 1907, when a Catholic convent was installed in the building under the old name, Dalum Kloster (cf. p. 2794).

In the period 1464–1502 the prior of the convent was from the Ulfeldt family, and for a pe-

riod the office appears to have been inherited by the family, which also left its mark in the interior with among other things wall paintings of coats of arms (p. 2843). The convent passed to the Crown after the Reformation in 1536 and now became a royal fief. In 1646 a very extensive restoration of the church was carried out, partly funded by the fief-holder Iver Vind and his wife Helvig Skinkel (cf. altarpiece, pulpit and sepulchral chapel). In the period 1662–1722 Dalum Kloster and its estate were in private hands, after which it was sold to the Crown and added to the Funen knightly properties. In 1764 it was sold to Christian Benzon (cf. sepulchral chapel no. 2) and the church remained the property of the family until 1882. In 1912 the church was sold to Dalum Municipality, and in 1926–29 the church was subjected to a radical restoration, which also included the acquisition of new furnishings (cf. below).

BUILDING. The church is one of the important monuments of early Danish brick architecture on Funen. It exhibits clear parallels to slightly earlier buildings on Zealand and has its closest parallel in the Odense Church of Our Lady.

The building was expanded several times in the course of the Middle Ages. Our understanding of the history of the building is to some extent made more difficult by an extensive restoration in 1925–29 of the church, giving it a Romanesque exterior. However, there can be no doubt that from the outset the church was intended as a cruciform church. The nave was probably planned as three bays long. Only two of these were built, and the third bay was abandoned, despite the fact that its foundations had been laid.

First the chancel, transepts and the eastern end of the nave were built around 1250. Then the western end was completed around 1275 with an unusually rich gable. The church was vaulted from the beginning and the nave was furnished with windows in two storeys. The windows thus made allowances from the beginning for the

planned nuns' galleries in masonry in the nave. In the Late Middle Ages a tower was added to the nave in the east and the church was given star-rib vaulting.

The Reformation had serious consequences for the convent church, which lost revenues and was gradually reduced. The north transept was separated from the church as a sepulchral chapel in 1646, while the chancel was shortened and the south transept was demolished in 1647. During the restoration of 1925–29 the demolished south transept was rebuilt and the arcades leading into the north transept were opened up again. The orientation deviates slightly towards the north.

WALL PAINTINGS. The church was decorated with wall paintings several times. The oldest painting is a presumed builder's inscription from c. 1250 in the eastern vault of the north transept. The inscription, in capitals, reads: "Hoc op[us] Kanutus fecit".

In 1425–50 a Judgement Day was painted on the west side of the chancel wall, with nuns being shepherded into the Celestial Castle of St. Peter. The decoration, which emerged during the restoration of 1925–29, has now been removed.

Around 1525, when the nave was given its two star vaults, they were decorated with pampres and evangelist symbols. To the same decoration belongs a more than life-size male figure who seems to be caressing the building erotically. The image is in all probability of a moral, admonitory character.

From the time around 1575 we know of a now-vanished so-called escutcheon frieze in which 30 or 31 nuns had their names and coats of arms painted in a frieze beneath the vaults. The frieze is on the whole only known from hardly legible copies made in the 1600s as well as a few fragments that appeared during the restoration of 1925–29.

The latest-executed wall painting in the church is a builder's inscription by Knud Lehn Petersen in connection with the rebuilding in 1925 of the south transept demolished in 1647.

FURNISHINGS. The medieval furnishings of the church comprise three objects. The Roman-

esque font belongs to the Højby type, but differs from it in having painted instead of carved ornamentation. The font may have come from the Tannexe church in Hjallesø, since it is not clear whether Dalum Kloster served from its foundation as a parish church and thus needed a font. The chancel arch crucifix is from the time around 1275–1300 and now appears with a renewed cross, arms and forefeet as well as a crown of thorns from the 1600s. Finally, the church owns a pair of Late Gothic altar candlesticks.

The time after the Reformation, so turbulent for the convent, is very sparsely represented – first and foremost by the gables of two family pews, the oldest of which must have belonged to the fief-holder of Dalum Kloster, Johan Friis, and must have been set up before his death in 1570, while the second pew gable bears the monogram of the Odense merchant Niels Olufsen Bager and the date 1585. A Nürnberg baptismal dish comes from the same period, c. 1550–1600.

The seventeenth century occupies a prominent position in the church in the form of a pulpit and an altarpiece executed by the woodcarver Anders Mortensen, Odense, and donated by the owner of the church, the fief-holder Iver Vind, and his wife Helvig Skinkel in connection with the restoration of the church in 1646. Both objects are executed in the woodcarver's typical, more subdued auricular style. They were installed in the church in 1647, among other reasons as a replacement for a *pulpit from 1631, which was sold to Sanderum Church (cf. p. 2858). From the middle of the seventeenth century too comes the altar plate made in 1663 by the Odense goldsmith Simon Matthiesen and donated by Bishop Niels Hansen Bang and his wife Anna Hansdatter. The wafer box is a slightly later Augsburg work from 1704, donated by Maren Lassen, widow of the incumbent Jens Pedersen Bergendal. Besides this, the eighteenth century is represented by the two bells from 1750, founded by Johan Barthold Holtzmann, Copenhagen, and from 1765, founded by Michael Carl Troschell, Copenhagen, as well as a tower clock from the same period.

The major restoration in 1926–29 has left strong marks on the church: a new communion

table, altar rail, pews, chancel panels, door leaves, chandeliers and organ loft, all designed by Knud Lehn Petersen, and the woodcarving work in historicizing style with Anders Mortensen's works as the starting point.

SEPULCHRAL MONUMENTS. The church has six sepulchral tablets, five tombstones and several spectacular objects from Iver Vind's and Helvig Skinkel's sepulchral chapel. From the convent era come three tombstones. Since the restoration in 1926–29 these have been set up along the transept walls. The oldest sepulchral monument is Romanesque and is decorated with a double processional cross, while two slightly later tombstones testify to the convent period, inasmuch as a figured stone from 1456 was laid over Prior Ulf Petersen and around 1472 a double stone by the 'Odense copyist' was laid over two of the last nuns of the convent, Sisters Alhed and Anne. The majority of the later sepulchral monuments were erected over priests of the church, including the oldest memorial tablet, set up in 1651 over the incumbent Poul Olufsen (no. 1). A further three memorial tablets from the time around 1700 were set up over priests, respectively Jens Petersen and his wife Maren Lasdatter from 1696 (no. |), the rural dean Jacob Hiort from 1711 (no. 4) and Marcus Monrad from 1716 (no. 5). Thus, of the preserved sepulchral monuments, only Miss Catharina Øllegaard von Holsten's tomb-

stone and memorial tablet do not commemorate a priest of the church.

In the restoration of 1926–29 four †*masonry tombs* were noted; detailed knowledge of only two of these, established in the seventeenth century, has been preserved (nos. 1–2).

Sepulchral chapels. The sepulchral chapel of Iver Vind and Helvig Skinkel was established by royal permission in 1646 in the north transept, separated from the rest of the transept by a wall and divided into two chambers, such that through an antechamber in the western, separate part of the chapel there was a descent to a crypt. The last burial there took place in 1705 (cf. coffin plate no. 14). The chapel was demolished during the restoration of 1926–29, after which the remaining coffins were buried in the churchyard. Inside the church there is still a memorial tablet of stone, an impressive sandstone tablet in rich auricular style with the family's carved coats of arms and a grave railing carved by the Odense master Anders Mortensen, all from c. 1647. Several smaller objects are also preserved, some in museums, some in the possession of the family.

In the antechamber in the western part of the north transept a sepulchral chapel was established around 1764 for the Benzon family, which it used throughout the period they owned Christiansdal (until 1882). It was removed during the restoration of 1926–29, and the coffin plates are now in the Odense City Museums (cf. p. 2878).